

צפריר גולדברג

הלאומיות

ראשית הדרך

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מדריך למורה

משרד החינוך

אישור מס' 4187

אושר בתאריך: 15.4.2008

מרכז זלמן שזר
ירושלים

Nationalism

The Orings of Nationalism

Teachers' Guide

ריכוז הפרויקט: דבורה קליין, מעין אבינרי־רבהון, פלורנס רואו
עריכה דידיקטית: חנה אורבך וצפריר גולדברג
ייעוץ וסיוע: פרופ' משה צימרמן, פרופ' יוסף גולדשטיין, ד"ר זהר מאור, פרופ' חיים סעדון
עריכת לשון: אביטל רגב־שושני
מפות: סטודיו גדעון דן
עיצוב: גאמא עיצובים, ירושלים
מביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב 978-965-227-243-0 ISBN

מספר קטלוגי 185-566 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2008

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

ירושלים

ספר זה יוצא לאור
לזכרה של
לאה רוצ'קינד קבאקוף ז"ל
בסיוע

קרן מורשה
Legacy Heritage Fund Ltd.
of New York & Jerusalem

לאה רוצ'קינד קבאקוף ז"ל הייתה אישה אצילת נפש, משכילה, נדיבה וציונית. היא הגרה לארצות הברית עם בעלה הרשל קבאקוף כדי להימלט מרדיפות היהודים בברית המועצות. בני הזוג זכו לשלווה אבל עבדו קשה לפרנסתם, הוא כנגר והיא כבעלת דוכן למכירת פירות. משפחת קבאקוף עזרה לנצרכים, ובחגים שלחה גברת קבאקוף חבילות אוכל למשפחות נזקקות בעילום שם. כמו כן דאגה תמיד לזקני הקהילה וסעדה אותם בחוליים. בין לבין הייתה רעיה מסורה, אם גאה וסבתא אהובה.

לפני פטירתה, בשנת 1960, לא יכלה לדעת כי חנות הבגדים שפתחו בתה בלה וחתנה הארי ווקסנר עם ילדיהם תהפוך במהרה לתאגיד מסחרי בינלאומי. בעקבות הצלחתם הכלכלית הקימו בני המשפחה קרנות סיוע התרומות לפרויקטים במדינת ישראל, למטרות ציוניות ולקידום התרבות, המדעי, הרפואי והחינוכי של יהודים ברחבי העולם. אחת הקרנות, "Legacy Heritage Fund of New York & Jerusalem", תרמה לפרסום ספר זה, המנציח את זכרה של לאה קבאקוף, שחינוכו של הדור הצעיר היה כה קרוב ללבה.

שער ראשון – לאומיות כללית

יחידה א: מהי לאומיות?

- 20 פרק 1. מהי לאומיות?
- 23 פרק 2. צמיחת הלאומיות במאה ה־19
- 26 פרק 3. לאומיות אתנית ולאומיות אזרחית
- 28 פרק 4. מרכיבי התרבות והזהות הלאומית
- 30 פרק 5. הלאומיות והחברה
- 31 פרק 6. שימור מורשת או המצאת מסורת?

יחידה ב: הלאומיות משנה את פני אירופה

- 34 פרק 7. התפתחויות בתפיסות הלאומיות במאה ה־19
- 37 פרק 8. תוצאות המאבקים הלאומיים

יחידה ג: הלאומיות והמלחמה הגדולה (מלחמת־העולם הראשונה)

- 39 פרק 9. מלחמת־העולם הראשונה
- 45 פרק 10. אירופה אחרי המלחמה
- 48 פרק 11. הסדרי השלום

שער שני: לאומיות יהודית

יחידה ד: צמיחתה של לאומיות יהודית באירופה

- 51 פרק 12. הגורמים שעיצבו התעוררות לאומית יהודית
- 53 פרק 13. הגורמים שעודדו את צמיחתה של הלאומיות היהודית

יחידה ה: התנועה הציונית בשנים 1881–1914

- פרק 14. ראשיתה של הציונות – "חובבי ציון" 58
- פרק 15. הרצל והציונות המדינית 60
- פרק 16. הקמת התנועה הציונית 63
- פרק 17. המחלוקת בין הציונות המדינית והציונות המעשית 66
- לאחר מותו של הרצל
- פרק 18. הציונות הרוחנית 69
- פרק 19. הציונות הדתית 72
- פרק 20. הציונות הסוציאליסטית 75
- פרק 21. סיכום – פעילות ציונית בגולה, 1881–1914 77
- פרק 22. גילויים נוספים של לאומיות יהודית 79

יחידה ו: פעילות ציונית בארץ-ישראל בשנים 1881–1914

- פרק 23. ארץ-ישראל בשלהי המאה ה-19 82
- פרק 24. העלייה לארץ בשנים 1881–1914 84
- פרק 25. התיישבות יהודית חדשה בארץ-ישראל 86
- פרק 26. הישגי "היישוב החדש" בתחומי הביטחון, הפוליטיקה, 89
- התרבות והחינוך

יחידה ז: היישוב היהודי בארץ-ישראל והתנועה הציונית בזמן מלחמת-העולם הראשונה

- פרק 27. היישוב בארץ-ישראל בתקופת המלחמה 93
- פרק 28. עמדות היישוב והתנועה הציונית בתקופת המלחמה 95

יחידה ח: לאומיות במבט משווה

- פרק 29. לאומיות יהודית ולאומיות כללית – בחינה השוואתית 99

מבוא

ספר הלימוד ותוכנית הלימודים

תוכנית הלימודים החדשה מבוססת על הגישה הנושאת, המתמקדת בתופעות ובתהליכים מרכזיים כמסגרת ללימוד המקרים הספציפיים והאירועים הכרונולוגיים. הגישה הנושאת מאפשרת העמקה תיאורטית ומחשבתית, שכן היא מזמינה דיון החורג מעבר לפרטים ואינו מעמיד את זכירת העובדות כיעד בפני עצמו. הספר מציב במרכז התיאור ההיסטורי את תופעת הלאומיות ואת ביטוייה בצמיחת התנועות הלאומיות ובהיווצרות מדינות הלאום, בעיקר בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20. בתקופה הזאת קיימות כמה מגמות ותופעות תרבותיות בולטות אחרות, כמו הסוציאליזם והדמוקרטיזציה. עם זאת, רוב המגמות האלה התפתחו והואצו במסגרת מדינות הלאום, והיו בעלות אופי מקומי גם כאשר התומכים במגמות האלה טענו כי יש להן תוקף על־לאומי. הלאומיות משמשת עיקרון מארגן וציר מקשר להבנת מגוון תהליכים הנוגעים להיווצרות מדינות הלאום. בנוסף משמשת הלאומיות אשנב להבנת שינויים חברתיים עמוקים, כמו עיור ותיעוש, שהיו תנאי וגורם להתפתחותה.

מכיוון שהלאומיות היא אידיאולוגיה רחבה בעלת ביטויים מגוונים ואף מנוגדים זה לזה, הצגנו כמה דפוסים עיקריים שעל־פיהם מקובל לנתח ולהמשיג את פניה הרבות. הדפוסים האלה מהווים הפשטה מושגית של האירועים ההיסטוריים, ואין מדינה או תנועה התואמת אותם במלואם. היתרון של השימוש בהפשטה כזאת הוא האפשרות לעמוד באופן ברור יותר על השינויים שחלו בלאומיות כאידיאולוגיה וכתנועה. הגדרות ודפוסים כאלה מאפשרים גם לערוך השוואות בין מדינות ותנועות ולעמוד על הרב־גוניות, הניגודיות, ואף הסתירות הפנימיות המאפיינות אותן. מכאן נובע הדגש על הבניית עיקרון ודוגמה ככלי עבודה בספר הלימוד ובעבודה עם הספר.

מבט־על והעמקה

כתשתית לאפיון הדפוסים ולהתוויית המגמות הכלליות נכתבו כמה פרקים שבהם ניתן מבט־על על התופעה הנידונה בספר. כאן גם מרוכזות ומוסברות ההגדרות

והתבניות לגבי הלאומיות. בפרקים האלה יינתן גם מקום לדיונים עקרוניים ותיאורטיים בשאלות כמו קדימות מושג הלאומיות והערכת השפעות הלאומיות. במקביל, לשם יישום ההגדרות והדגמתן באירועים קונקרטיים מוגשים פרקי ההעמקה. בפרקים האלה מוצגת, למשל, בהעמקה התפתחות הלאומיות במדינה ספציפית. כאן מופיעים פרטים עובדתיים רבים ותיאור נרטיבי של התהליך. הקשר בין פרקי מבט־העל לפרקי ההעמקה הוא לעתים קרובות קשר של עיקרון ודוגמה.

עיקרון ודוגמה

לאורך כל הספר, בעיקר בפרקיו הראשונים (1–7), ניתנות הגדרות למאפיינים שונים של הלאומיות. כמו כן מוצגות תפיסות שונות של הלאומיות, בעיקר לגבי היחס בין המדינה והיחיד. התפיסות האלה מתקשרות גם לאפיון של דפוסי מאבק שונים שאותם נקטו תנועות לאומיות. המאפיינים, התפיסות ודפוסי המאבק האלה הם מעין ניסוח של עקרונות כלליים המסייעים לארגן את החומר המובא בהמשך ולנתחו. האירועים במדינות אירופה השונות הם דוגמאות ומקרים ליישומם של העקרונות האלה. התלמידים אמורים ללמוד ולהבין את הפרקים המתארים את ההתפתחויות הקונקרטיות באמצעות העקרונות וההבחנות שרכשו. כך, למשל, לאחר שהובהרה משמעות המושג "הלאומיות האינטגרלית", ניתן לזהות כי עיצוב גרמניה בהנהגתו של ביסמרק היא דוגמה לתפיסה הלאומית הזאת. זיהוי התפיסה הזאת עשוי לסייע גם להבנת ההיגיון הפנימי המקשר בין פעולות שונות וסותרות לכאורה של אותו מנהיג.

השימוש בעיקרון ובדוגמה הוא בין היסודות המניחים את הבסיס להוראה דיפרנציאלית (לפי רמות) של התכנים בספר. על כך – בהמשך.

כמה מילות הזהרה: בכיתות בכל הרמות חשוב מאוד שהמורה יימנע מבלבול היוצרות לגבי היחס בין האירועים ההיסטוריים ובין העקרונות וההגדרות המובאים בספר מפי היסטוריונים וחוקרי מדע המדינה. ההגדרות וההבחנות שניסחו כותבי ההיסטוריה אינן מקדימות את האירועים, וההיסטוריה אינה מתפתחת כדי להגשים עיקרון או להדגימו. יש לזכור כי כל אירוע היסטורי הוא מקרה חד־פעמי שאינו כפוף לחוק ואינו מבטא עיקרון קבוע. תנועות לאומיות ומנהיגיהן אכן חתרו להגשים עקרונות מוצהרים וניסחו תפיסות ומניפסטים; לעתים תנועות לאומיות אף אימצו עקרונות של תנועות לאומיות אחרות או למדו מהן. עם זאת, אפילו במקרה הזה, לא תמיד האישים שעיצבו את האירועים היו

ערים לכך שהם פועלים באופן המבטא תפיסה מסוימת, בוודאי לא את התפיסה כפי שנוסחה על-ידי היסטוריונים בסוף המאה ה-20.

מבנה פרקי המדריך למורה

מוקדים

בתחילת כל פרק מצוינים מוקדי התוכן שלו. אלה הם בדרך-כלל הסוגיות ומושגי-העל שהכרחי להתייחס אליהם. עם זאת, יש לשים לב כי מוקד תוכן יכול לכלול כמה תת-נושאים שראוי להתייחס אליהם, כמו מכלול גורמים או כמה מאפיינים שונים של תופעה. לרוב תהיה התייחסות לכך בהצעות הדידקטיות, אך על המורה לקבוע בעצמו את מידת ההרחבה שהוא מעוניין לתת לפרטים ולתת-הנושאים האלה.

הצעות דידיקטיות

מטרתן של ההצעות הדידקטיות היא להציג דרכי התמודדות עם מוקדי התוכן. לעתים מועלות בהן דרכים להדגשת ייחודה או חדשנותה של תופעה היסטורית נידונה או להבנת שינוי. ההדגשות האלה נדרשות משום שלעתים קרובות הספר מציג את היווצרותם של תופעות ומצבים שהיום נתפסים כמובנים מאליהם או תמידיים. מעבר לכך, מוצעות דרכים לארגון החומר באמצעות עזרים גרפיים, כמו טבלאות, ובאמצעות שאלות מרכזיות. בהתאם למבנה הספר, המאורגן בגישה של עיקרון ודוגמאות, מוזכרת לרוב הגדרה של מושג או תופעה שהאירועים הקונקרטיים הם הדוגמה לה. כמו כן מוצעים כמה סוגים של שאלות: שאלות מוקד – שסביבן ניתן לארגן את רוב החומר או לנהל דיון בשאלה כמו: האם הלאומיות היא כוח מאחד או מפלג; שאלות דריכה – שמטרתן לעורר סקרנות, לרוב באמצעות הנגדה בין פריטי מידע, או בין ציפיות התלמיד ובין מהלך האירועים ההיסטוריים; ושאלות מנחות – שמטרתן להדריך את איסוף החומר בדרך לעיסוק במוקד התוכן.

במקרים של כיסוי חומר נרחב מכמה מדינות מדגימות, או תופעה בעלת מאפיינים רבים, יוצעו בהצעה הדידקטית משימות קבוצתיות. אנו ממליצים על שיטת העבודה הזאת הן כאמצעי לחיזוק אמון התלמידים ביכולתם ליצור ידע בכיתה והן כדרך לחסוך בזמן. עם זאת, חיוני כי במקרה של עבודה קבוצתית התלמידים יצטרכו להגיש את המידע באופן שהכיתה כולה תוכל לעשות בו שימוש. זאת כדי שאיסוף המידע לא יהפוך לטקס ריק.

העשרה

בסעיף ההעשרה מוצעות פעילויות הנוגעות למידע שמחוץ לגבולות הספר, לעתים קרובות באמצעות קישור ברשת האינטרנט. הקישורים נועדו להעשיר את התלמידים ולעורר סקרנות, לרוב באמצעות הוספת תכנים ויזואליים. עם זאת, לעתים מוצעים בקישורים האלה מאמרים אקדמיים ואקדמיים למחצה. בשני המקרים ראוי כי המורה יבחן את המידע המופיע בקישור ואת מידת התאמתו לכלל הכיתה או למצטיינים הזקוקים להעשרה. ברוב המקרים יש להגדיר את משימת עיבוד המידע, ולא רק לשלוח את התלמידים להתרשם מצילום או מציור בן התקופה.

ביבליוגרפיה

ההפניות לקריאה נוספת נועדו בעיקר למורה, אך במקרים שבהם מוזכרות יצירות בדיוניות הן מהוות המלצה לקריאה גם לכיתה, כמובן תוך בחירת קטעים קצרים.

הכנת השיעור

בחירה בין פרקים – מבט־על והעמקה

כאמור, בראשית הספר, כבסיס לעיון בתופעת הלאומיות הכללית, מופיעים פרקי מבט־על המציגים הגדרות ושאלות מושגיות (פרקים 1–6). גם במבוא להתפתחות התנועה הלאומית היהודית מופיעים פרקים כאלה (פרקים 13–14). אף כי לא ניתן לוותר על מבט־על ועל ניסוח עקרונות כלליים כבסיס ללמידה, ניתן בהחלט לצמצם את הוראתם או לבחור מבין הפרקים האלה באופן מושכל. ניתן לצמצם את הוראת הפרקים המקדימים בנושא הלאומיות ולהסתפק בהגדרת המאפיינים של תנועות לאומיות ושאפיותיהן וכן בהצגת שני הדפוסים העיקריים של הלאומיות. אף כי ראוי ללמד את דפוסי המאבק הלאומי והתפיסות הלאומיות בכל המדינות הנידונות בספר, ניתן בהחלט לבחור באחת מהן (למשל, גרמניה או צרפת) ולהעמיק בה, ואת האחרות ללמד באופן מגשר, בעיקר כדוגמאות נגד.

בהוראת נושא מלחמת־העולם הראשונה ניתן לבחור בהוראת המלחמה בהקשר הרחב של הלאומיות, באמצעות פרק 9, או לצמצם ולהדגיש את השפעות המלחמה והסכמי השלום בלבד (פרקים 10–11). כמו כן, בנושא הציונות, ניתן בהחלט שלא לקיים דיון עקרוני, אך יש ללמוד, ולו בקצרה, את סוגיית קיומה של לאומיות יהודית והגורמים שערכו את התפתחותה. עם זאת, מומלץ להדגיש את

התופעות החדשות בסוף המאה ה-19 שתרמו להתפתחות לאומיות יהודית. ניתן לקצר בהצגת התפתחות הזרמים הציוניים השונים ולהציג רק את עיקרי האידיאולוגיה המבדילים ביניהם. אלה ישמשו עיקרון מנחה לחיפוש דרכי הגשמה שונות של רעיונות הזרמים בתנועה הציונית, בעיקר בפעילות בארץ-ישראל.

עבודה בכיתות ברמות שונות

בפרקים השונים בספר משולבות הצעות לעבודה בכיתות חזקות ובכיתות בינוניות. ההבדל בין ההצעות האלה מתבסס על ההבחנה בין גישת הגילוי והדיון ובין גישת הוראה משקמת. בגישת הגילוי מוצגת שאלה מנחה פתוחה המסייעת לאיסוף מידע מן הפרק, ובעקבותיה נפתח דיון המוביל לקביעת עמדה ביחס לשאלה. בגישת ההוראה המשקמת מוגדרים מושג או תפיסה מרכזית העומדים בבסיס החומר הנלמד שיש להבהירם לתלמידים. השאלות המוצגות לאחר הבהרת העיקרון או התפיסה נועדו לסייע לתלמידים לזהות דוגמאות מתאימות. המורה והתלמידים נעזרים בדוגמאות כדי לבחון את ההגדרה וליישמה. הבחירה בין שתי הגישות האלה אינה תלויה בהכרח רק בהבחנה בין שתי אוכלוסיות תלמידים, אלא גם במשאבי הזמן והידע העומדים לרשות המורה. ניתן בהחלט להשתמש בגישת הגילוי ולנהל דיון בכיתה בינונית כאשר יש די זמן לבניית רקע כללי להבנת סוגיה. לעתים קרובות כדאי לבחור ללמד בכיתה חזקה באמצעות הגדרת מושג והדגמתו – הן משיקולים של חיסכון בזמן והן כדי להקנות מושגי יסוד שישרתו את התלמידים בהמשך.

התאמה של עבודה על-פי עיקרון ודוגמה לתלמידים וכיתה. הקישור בין עקרונות והגדרות מופשטים ובין דוגמאות קונקרטיות הוא כלי רב ערך, אך יש להשתמש בו באופן מושכל ונבדל בהתאם לרמת הכיתה. בכיתות חזקות מומלץ להשתמש בגישת הגילוי בשני שלבי תהליך הקישור בין דוגמה לעיקרון. בשלב הראשון – תלמידים חזקים עשויים להצליח בגילוי העיקרון העומד מאחורי כמה תופעות דומות וליהנות מניסוח מילולי שלו. לשם כך מומלץ לפתוח כגירוי לימודי בהצגת כמה דוגמאות ומהן להגיע לניסוח המכנים המשותפים להן, הרומזים על העיקרון. למשל, להציג כמה סמלים לאומיים, ובאמצעותם להגיע אל העיקרון שהלאומיות מדגישה את האחדות והשייכות. בשלב השני – בכיתה חזקה ניתן להטיל על התלמידים את המשימה של מיון דוגמאות והתאמתן להגדרה. בכיתות בינוניות מומלץ כי המורה ינסח את העיקרון וישאיר לתלמידים להתמודד בעיקר עם אתגר ההתאמה והקטלוג הנכון של דוגמה להגדרה.

בכיתות חלשות מומלץ לנקוט גישה הקרובה לשיטת ההוראה המשקמת. זאת ניתן לעשות באמצעות שימוש בעיקרון או בהגדרה המופשטת כבסיס להגדרה דידקטית המבטאת את מהותו המרכזית של החומר הנלמד. במקרה כזה המורה מגדיר מראש מהו המושג או התפיסה שבאמצעותם נלמדת הדוגמה הקונקרטית. התמודדות התלמידים תהיה, למשל, לאסוף מידע שבאמצעותו ניתן לנמק ולהוכיח כי האירועים במדינה מסוימת הם אכן ביטוי לתפיסת הלאומיות שהמורה הציג כמאפיינת את המדינה הזאת.

בכיתה ההטרוגנית שיטת העבודה האופטימלית תהיה לחלק את רמות העבודה בין התלמידים. לתלמידים החזקים יציג המורה שאלות הנוגעות לעצם זיהוי העיקרון וניסוחו. לתלמידים החלשים ניתן להציג שאלות הדורשות איסוף המידע המבהיר כי דוגמה שכבר אותרה תואמת לעיקרון שזיהו בכיתה.

סוגי שאלות

ניתן להבחין בין פתיחה בשאלת מוקד, המדריכה לרוב מהלך דידקטי שלם של יישום עיקרון, ובין שאלת דריכה, שנועדה לעורר סקרנות כגירוי ראשוני לתהליך של גילוי עיקרון או ניסוח תופעה. לדוגמה: שאלת מוקד לגבי הסכמי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה יכולה להיות: "במה ביטאו הסכמי השלום את תפיסת הלאומיות הליברלית ובמה ביטאו את האינטרסים של המעצמות המנצחות?". שאלת דריכה לאותו נושא יכולה להיות: "אם כולם מדברים על צדק – למה זה נראה כמו השתלטות?". מומלץ בכל שיעור לשלב סוגים שונים של שאלות כאלה וכן להיעזר בשאלות המנחות לאיסוף מידע עובדתי. לדוגמה, בנושא הסכמי השלום: "באילו אזורים בעולם זוכים עמים להגדרה עצמית לפי ההסכמים ובאילו נדחה מימוש הזכות הזאת?". עם זאת כדאי להשתמש בסוגי השאלות האלה גם כבסיס להתאמת השיעור לרמת הכיתה ולפנייה אישית לתלמיד. לכיתה חלשה מתאים יותר מהלך סדור היוצא משאלת מוקד, ולכיתה חזקה – מהלך גילוי. ניתן להפנות את השאלות גם לסוגי התלמידים השונים: שאלות דריכה לתלמידים חזקים ושאלות איסוף מידע לתלמידים חלשים.

התמודדות עם מקורות

עבודה עם מקור כתוב

אף כי בפרקים רבים המקורות מופיעים כהעשרה, אין לוותר לחלוטין על הקניית כישורי ניתוח מקור. מדובר בכלי העבודה הבסיסי של ההיסטוריון. מעבר לכך,

בשני חלקי התוכנית מופיעים כמה מקורות שלימודם הוא חובה ושיש לדעת לזהות היבטים אידיאולוגיים, פוליטיים ורטוריים שלהם. דוגמה לכך היא חיוניות הבנת ההקשר והמסרים הסמויים במסמכים כמו '14 הנקודות של וילסון' והצהרת בלפור. בניתוח מקור ראשוני יש כמובן להתמודד גם עם משימות הבנת הנקרא הסבוכות. מומלץ לשים לב לכך שבעיות יעלו באופן מיוחד דווקא בתעודות שנכתבו במקורן בעברית, שכן למילים רבות יכולה להיות משמעות שאינה דומה למשמעות בת זמננו. מעבר להבנת עיקרי התוכן יש להתייחס לשאלות המעניקות לקטע את הקשרו ההיסטורי ומשמעותו:

1. מיהו כותב הקטע, מהם תפקידיו וזהותו האידיאולוגית?
2. כיצד באות לידי ביטוי העמדות של כותב הקטע (הבחנה בין עובדות ודעות, זיהוי ביטויים טעונים)?
3. מהו מועד כתיבת הקטע – בתקופת האירועים המתוארים בו או מאוחר יותר?
4. אל מי מיועד הקטע?
5. מהי מטרת כתיבת הקטע (או אמירתו)?
6. באילו שיטות/אמצעים מנסה כותב הקטע לקדם את עמדותיו (בחירת עובדות וארגון, אמצעים רטוריים, כמו שפה בוטה או דיפלומטית)?

עבודה עם מקור חזותי

בספר ובקישורי ההעשרה ניתן למצוא מגוון מקורות חזותיים. שלושת הסוגים הבולטים של המקורות האלה הם המפות, הצילומים ויצירות האמנות החזותית (קריקטורות, ציורים ופסלים). אף כי הייצוג החזותי אינו נושא הנבדק בבחינת הבגרות, הוא משאב רב ערך להחייאת התקופה הנלמדת. כמו כן שימוש בערוץ לא מילולי עשוי להיות חיוני עבור רבים מן התלמידים.

עבודה עם מפה

השימוש במפה לצורכי הבנה היסטורית קשור תמיד לא רק למצב סטטי אלא לתהליך או אירוע. לעתים התהליך מוצג על גבי מפה אחת באמצעות חצים או צבעים. אלה יכולים לתאר תנועה של צבאות ושל עמים, או התפשטות של תופעות, כמו תיעוש וידיעת קרוא וכתוב.

תהליכים ושינויים יכולים להתבהר גם באמצעות השוואת שתי מפות של אותו אזור בתקופות שונות.

בכל עבודה עם מפה יש לוודא כי התלמיד מבין את כותרת המפה. לאחר מכן

יש לבחון מה הן יחידות השטח המתוארות במפה – מדינות, מחוזות, שטחי השפעה וכדומה. יש להבהיר את משמעותם של הסימנים הגרפיים השונים – צבעים, חצים או קווים, בייחוד את האופן שבו הם מציינים שלבים שונים או תקופות שונות. בניתוח המפה מומלץ להקפיד על הבחנה בין שני שלבים:

א. זיהוי ההיבטים החזותיים-מוחשיים של התהליך (איסוף פרטי מידע מן המפה, למשל, במפה א יש בגרמניה 40 גבולות בין מדינות, ובמפה ב יש בה גבול בין שתי מדינות).

ב. הסבר מילולי של התהליך או הסקת מסקנות מן הפרטים המנוסחת באופן מילולי (למשל, מסקנה כמו: בעקבות איחוד גרמניה ניתן להניח כי קשרי התחבורה והמסחר בתוך המדינה פשוטים יותר).

עבודה עם צילום

על-פירוב משמש הצילום – בסיוע שאלות מנחות – להדגמת תופעה שתוארה בטקסט. אף כי הצילום הוא המקור הקרוב ביותר ל"אובייקטיביות" חשוב לתת את הדעת לכמה היבטים הדומים לניתוח המקור הכתוב. יש לבדוק מה הייתה מטרת הצילום והאם ניתן לזהות בו מרכיבים מבוזבזים על-ידי הצלם כמו העמדה של הדמויות המצולמות. לעתים כדאי לציין חריגות מובהקות מן האובייקטיביות הצילומית כגון פוטו מונטז' ולנסות להבין את המניע להן; דוגמה מוכרת היא צילום המפגש של הרצל וקיסר גרמניה.

קריקטורה

הקריקטורה היא אחד מן המקורות החזותיים העשירים ביותר במידע. חשוב להבהיר כי הקריקטורה לעולם אינה מתארת מצב ועיקרה הוא הבעת דעה, על-פי רוב ביקורתית. מומלץ לבחון עם התלמידים את מעמדה של הקריקטורה כמעצבת של דעת הקהל וכמבטאת אותה.

כוחה של הקריקטורה כמעצבת דעת הקהל נבע מהיותה אחד מן המבעים הפופולריים ביותר בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, כאשר העיתונות הייתה כלי תקשורת ההמונים העיקרי, וחלק ניכר מן האוכלוסייה לא היה מסוגל לקריאה מעמיקה. עם זאת, מכיוון שכמעט כל העיתונים היו עסקים פרטיים למטרות רווח, היה על העורכים להתאים עצמם לתפיסות של קהל הקוראים. לפיכך אף כי הקריקטורה מבטאת רק את דעתו של היוצר היחיד, היא מייצגת בפועל את תפיסתו באשר לדעת קהל הקוראים. סביר להניח כי קריקטוריסט

קבוע ופופולרי בעיתון רב תפוצה שומר על מקומו מכיוון שלדעת עורכיו הוא מבטא את דעת הקהל.

ניתוח קריקטורה דומה במידת־מה לניתוח משל, וניתן לבצעו על־פי שלבים הקושרים בין משל לנמשל:

א. יש לבחון את הפרטים בקריקטורה.

ב. יש לזהות מה מייצג כל אחד מן הפרטים במציאות הפוליטית ההיסטורית שעליה מותח הקריקטוריסט ביקורת (למשל, תינוק בוכה מייצג את הנוער האירופי; לוחמות עם שריון וחרב מייצגת את הלוחמות לשוויון האישה). כמו כן יש לזהות מי הן הדמויות ההיסטוריות בקריקטורה ובאיזה אופן, או בצירוף אילו פריטים הן מוצגות.

ג. יש לקשר בין הקריקטורה ו"בלוני" הדיבור בתוכה ובין הכיתוב הנלווה אליה.

ד. יש לשאול כיצד רואה הקריקטורה את האירוע הנידון בה או הדמויות ההיסטוריות ומהי העמדה שהיא מבטאת כלפיהן.

עבודה עם יצירת אמנות חזותית

בשימוש ביצירת אמנות חזותית (ציור, פסל) יש לציין כי זוהי במובהק יצירה של יחיד המבקש לעתים להפגין את ייחודו ולצאת נגד המוסכמות ודעת הקהל. היצירות המוצגות בספר נבחרו לרוב לא משום שנועדו לבטא את דעת הקהל, אלא משום שהפכו לפופולריות לאחר יצירתן (לעתים זמן רב לאחר מכן), או משום שבעיני חוקרי התקופה הן מייצגות את רוח הזמן. לפיכך היצירה משמשת על־פירוב דוגמה לעיקרון או לתפיסה רעיונית המוזכרים בפרק, ולא דווקא לתיאור מצב הדברים כפי שהיו.

למידה לקראת הבנה ופיתוח מיומנויות חשיבה

תוכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה, שאליה מכון ספר זה, כרוכה גם בשינוי בדרכי ההוראה וההערכה על־פי מדיניות "האופק הפדגוגי החדש". השינוי הזה יבוא לידי ביטוי גם בשינוי תכני ומטלות בחינת הבגרות החל מקיץ תשס"ט. הכוונה היא בעיקר להוספת מטלות הבוחנות את הבנת התלמיד וכישורי החשיבה שלו מעבר לזכירת החומר. מן הראוי לתכנן את שילוב המטלות האלה בכל שיעור, בייחוד במטלות הערכה ובמבחנים.

שימוש במקור היסטורי

בבחינת הברגרות במתכונת החדשה יושם דגש רב על השימוש במקורות היסטוריים כתובים וחזותיים, כבסיס לשאלות של הבנה ולהקניית מיומנויות חשיבה. המקורות הרבים המופיעים בספר מומלצים כבסיס להעשרה ולתרגול המיומנויות האלה. הדרך המומלצת להתמודדות היא העלאה הדרגתית של הקושי של השאלות והמטלות. בשלב הראשון יש לאמן את התלמיד לאסוף מידע מן המקורות. בראשית ההתנסות אף ניתן להדגיש מילות מפתח ולכתוב חלק מן התכנים בשפה עדכנית. המידע הזה ישמש דוגמה לתהליכים ולעקרונות שכבר הובהרו. מטלת ההבנה והחשיבה תתמקד בניסוח ובבנייה של קישור בין עיקרון לדוגמה מן המקור.

בשלב הבא ניתן להתמודד עם שאלות של מסר ודרכי העברתו במקור, בייחוד במקור החזותי. לבסוף, ברמת ההבנה הגבוהה יותר, מומלץ להתמודד עם יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות. כל אלה הן מיומנויות הדורשות היסק וקישור, לעתים בין נושאים רחוקים יחסית, ולמעשה מדובר ביצירת ידע חדש. לדוגמה, בניתוח של הצהרת בלפור ניתן לפתוח את שלב איסוף המידע בשאלות: "אילו מרכיבים בהצהרה הם בבחינת הגשמה של שאיפת התנועה הלאומית היהודית?"; "היכן בהצהרה ניתן ביטוי לעיקרון ההגדרה העצמית?"; שאלות המסר ודרכי העברתו יכולות להיות: "מה מבטיחה/מציעה ההצהרה?"; "האם המסר הזה מודגש או מעומעם ובאילו דרכים?"; לבסוף, יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות ניתן לעורר באמצעות קישור עובדות ופריטי מידע שונים לתוכן המרכזי. למשל, במקום להסביר כי אחד מן המניעים של הבריטים במתן הצהרת בלפור היה לזכות בתמיכתם של יהודי ארצות-הברית ושל מנהיגי המהפכה היהודים ברוסיה, ניתן להגיע אל הקישור הנדרש בין המסמך להקשרו ההיסטורי כחלק מתהליך חשיבה. בשלב הראשון יש לתאר את העמדה של רוסיה או של ארצות-הברית בתקופה הזאת במלחמת-העולם הראשונה. בשלב השני יש ללמד מידע על מעמדם ומספרם של היהודים בשורות ההנהגה והממשל (או את הדימוי שהיה לבריטים על המעמד הזה). בשלב שלישי ניתן לבקש מן התלמידים ליצור קישור בין שתי פיסות המידע האלה ובין ההצהרה על תמיכה במתן בית לאומי לעם היהודי. ניתן כמובן גם לשאול שאלה מנחה כמו: "כיצד עשוי המידע על עמדת רוסיה או ארצות-הברית וכן המידע על מעמד היהודים במעצמות האלה לרמוז על מניעי הבריטים במתן ההצהרה?"; או בהקשר של הפוליטיקה הפנימית בבריטניה ניתן לשאול: "ידוע כי רוב יהודי בריטניה היו משולבים היטב בחברה

הבריטית ולא היו ציונים. איזה חלק בהצהרה מכוון לענות על החששות של היהודים האלה?"

שאלות של אמינות ניתן לעורר באמצעות הפניה למכתבי מק־מהון שבהם הובטח אזור המזרח־התיכון לערבים. כאן ניתן להעלות שאלות כמו: "איזו בעיה עולה מהשוואת ההבטחות במכתבי מק־מהון ובהצהרת בלפור? אילו שאלות מעוררת ההשוואה הזאת לגבי מידת האמינות של הצהרת בלפור?"

מחלוקת, דילמה והכרעה

המחלוקת ההיסטורית בין מחנות שונים בתוך תנועות או בתוך מדינות וההתלבטויות של היחידים בסיטואציות היסטוריות הן הזדמנויות בעלות ערך רב לפיתוח החשיבה ההיסטורית. אלה הזדמנויות לפיתוח חשיבה אתית ואמפתית. ההבנה שהיו קיימות תפיסות שונות שעל פיהן ניתן היה להכריע בין בְּרָרוֹת מעשיות חיוניות לראיית ההיסטוריה כתוצר של החלטות שהתקבלו על־ידי בני־אדם. ההבדל בין מחלוקת ודילמה הוא זה שבין ויכוח בין קבוצות או אנשים ובין ויכוח המתנהל בנפשו של היחיד. יש משמעות רבה להבחנה הזאת, אך ניתן להצביע על קווי דמיון רבים בין מחלוקת ודילמה. קו הדמיון הראשון הוא שבשני המקרים יש לזהות את הערכים המנוגדים ואת ההכרעות המעשיות הנגזרות מהם. רמת היסוד לפיתוח החשיבה תהיה אם כן עריכת טיעוני צד אחד אל מול טיעוני הנגד. זאת ניתן לבצע גם באמצעות עבודה בטבלה. הרמה הבאה עשויה להיות נקיטת עמדה מנומקת: מדוע לדעתכם ראוי היה לנהוג על־פי הגישה של אחד המחנות או להכריע לצד אחד בדילמה. טענה מנומקת במקרה כזה תדרוש התייחסות גם לטיעון של הצד שכנגד ולשלילתו. הרמה הגבוהה ביותר מבחינת החשיבה ההיסטורית תהיה קישור בין העמדה בוויכוח ובין ההקשר של הצד בעל העמדה הזאת, כמו האינטרס הכלכלי, המניע הפוליטי או הצורך להתייחס לקהל יעד מסוים.

כך, למשל, בוויכוח בין הציונות המדינית ובין הציונות המעשית מומלץ שהמורה יבקש מן התלמידים לערוך תחילה את הטענות המנוגדות של הזרמים השונים לפי תחומי הפעילות והמחשבה שאליהם הן מתייחסות. תשובה אפשרית תהיה: "בתחום סדר הפעולות, הציונות המדינית תבעה השגת צ'רטר והציונות המעשית דרשה בניית יישובים בארץ. בתחום דרכי הפעולה, הציונות המדינית דרשה להישען על דיפלומטיה והציונות המעשית דרשה להישען על עליית יחידים וקבוצות קטנות". בשלב הבא ניתן לבקש מהתלמידים: "יצגו צד בוויכוח והסבירו

מדוע יש לפעול כמותו ולא על-פי גישת הצד האחר". תשובה אפשרית תהיה: "בעיני ראוי לעזוב את דרך הציונות המדינית שכן הדיפלומטיה לא הביאה לשום תוצאה, וכל עוד אין מספיק אנשים בארץ אף מנהיג מדינה לא יתייחס אליך ברצינות הראויה. לעומת זאת, הדרך המעשית מביאה לתוצאה ברורה של עלייה לארץ, גם אם זו קטנה בהיקפה". לבסוף ניתן לבקש לבנות הקשר למחלוקת, למשל: "עמדו על המניעים והתנאים שגרמו לכל צד בוויכוח בין הציונות המדינית והציונות המעשית לבחור בדרכו". כאן יהיה על התלמידים להתייחס לכך שרוב אנשי הציונות המעשית הגיעו מרוסיה, שבה תנאי החיים של היהודים היו קשים מאוד, והיצאה ממנה הייתה צורך דוחק. כמו כן יהודי מזרח אירופה היו פחות מעורים בתרבות ובאליטה באירופה, ומנהיגיהם התקשו ליצור קשרים עם מנהיגי העולם ולפעול בזירה הדיפלומטית. לעומת זאת, אנשי הציונות המדינית הגיעו ממערב אירופה, שבה מצב היהודים היה נוח, והם היו משולבים באליטה ומעמדם הכלכלי היה גבוה, אך הם חשו דחייה ועוינות. במצב כזה הצורך בפתרון מיידי היה פחות דוחק, ולמנהיגים כמו הרצל התאפשר לנהל קשרים ויחסים דיפלומטיים עם מנהיגי המדינות. כמו כן, על האנטישמיות והדחייה שמהם סבלו ניתן היה להתגבר רק באמצעות הקמת מדינה שבה יש לעם היהודי ריבונות ורוב.

הסבר רב גורמים

האירוע ההיסטורי הוא לרוב תוצאה של גורמים רבים, שלעיתים אף סותרים זה את זה. גם השפעות של אירוע מסוים יכולות להיות רבות וסותרות. כיום נהוג ללמד את התלמידים לתת הסבר לאירועים בשיטת "רשימת המכולת". כלומר, שינון של כמה גורמים כפרטים בדידים ושווי ערך. בפועל, רוב הגורמים המשפיעים על אירוע פועלים תוך היזון חוזר ואינטראקציה ביניהם. כמו כן יש לזכור כי קיימת הייררכיה בין הגורמים השונים: יש גורמים ארוכי טווח וגורמים מיידיים; יש גורמים שאפשרו את התרחשות האירוע או הגבירו את הסיכויים להיתכנותו, ויש גורמים שבלעדיהם האירוע לא היה מתרחש.

נדגים את הנושא הזה באמצעות בחינת הגורמים לצמיחת הלאומיות. תרגול החשיבה מאפשר כמה רמות של עבודה בהסבר רב גורמים. הרמה הבסיסית של ההסבר היא ציון הגורמים לאירוע. ואולם בניית הסבר תקני פירושה לא רק ציון גורם כמו "חילון" והסבר המושג. נדרש משפט קישור אחד לפחות המראה כיצד תופעה או מעשה מסוימים שימשו גורמים לצמיחת הלאומיות, לדוגמה: בעקבות

האובדן של השתייכות לכנסייה ושל סמכות האל נוצר צורך בהשתייכות ובסמכות אחרות, צורך שאותו מילא הלאום.

הרמה הבאה תהיה שאלה שבה נדרש הסבר של הקשר בין כמה גורמים. למשל, ניתן להראות כיצד המהפכה התעשייתית קשורה הן להתקדמות אמצעי התקשורת והן להיווצרות תחושות של ניכור ובדידות; שתי אלה מסבירות את צמיחת הלאומיות. לבסוף ניתן לדרוש מן התלמיד לציין אילו מן הגורמים שהציג הם המרכזיים/החשובים יותר ולנמק מדוע. כאן ניתן להבחין בין תנאים מאפשרים, כמו תקשורת, ובין מניעים עמוקים כמו צורך בהשתייכות כתוצאה מניכור ומשבירת מסגרות השתייכות קודמות. ניתן להבחין גם בין מצבים מתמשכים (כמו מצוקה כלכלית של מעמד או עם) ובין פעילות מודעת ונקודתית (כמו ניסוח מצע רעיוני על ידי אינטלקטואלים). על התלמיד לבחור ולנמק את בחירתו בגורם כגורם המכריע באמצעות כלל או רעיון שאינו כלול בגורם עצמו. למשל: "לדעתי, הגורם המרכזי לצמיחת הלאומיות הוא המהפכה התעשייתית. אני חושב כך משום שהתופעה הזאת הובילה גם לכמה גורמים אחרים המוצגים כמובילים ללאומיות, כמו עיור, שבירת מסגרות ותקשורת המונים מהירה. כמו כן ניתן לראות כי הארצות הראשונות שבהן התרחש תהליך התיעוש היו גם הראשונות שהיו למדינות לאום".

שער ראשון

לאומיות כללית

יחידה א: מהי לאומיות?

פרק 1

מהי לאומיות?

מוקדים

- מאפייני היסוד של הלאום
- הקשר בין הלאום והלאומיות וההבדל ביניהם
- מדינת הלאום והמדינה הרב-לאומית

הצעות דידקטיות

הפרק הזה עוסק בנושא מופשט ומוגדרים בו המושגים שבהם ייעשה שימוש בהמשך. לפיכך מומלץ לתת דוגמאות קונקרטיות למושגים המרכזיים. **מאפייני הלאום.** ניתן להכין טבלה שבה יוצגו מאפייני הלאום השונים של כמה לאומים מוכרים. אפשר להתחיל את איסוף המידע לטבלה הזאת בבניית שמש אסוציאציות הנוגעות לשם הלאום. התלמידים יציגו מאפיינים כמו: חי בישראל, חי בצרפת, מדבר עברית, מדבר צרפתית, מדבר אנגלית. לאחר מכן ניתן לבנות בשיתוף התלמידים את העמודה הימנית שהיא "עמודת הקריטריונים". כך נוכל

לזהות בהדרגה את תחומי ההשוואה שהם מאפייני הלאום, ולמעשה נזהה רכיבים של זהות לאומית.

שאלה שאפשר להציג כדי לעורר את הפעילות: "איך ניתן לדעת שאתה צרפתי/ישראלי/בריטי?"

מאפיינים	לאום יהודי	לאום צרפתי	לאום בריטי
טריטוריה			
תרבות (שפה,			
מנהגים, לבוש)			
היסטוריה			
יחידה כלכלית			

הקשר בין הלאום והלאומיות. יש לחדד את ההבחנה בין הלאום והלאומיות. את ההבדל הזה ניתן להמשיג בכמה דרכים. הראשונה – ההבדל בין קבוצה ובין אידיאולוגיה המעמידה את הקבוצה כערך מרכזי. הדרך השנייה – ההבדל בין מצב שבו יש מכנה משותף לאנשים ובין תנועה השואפת לארגן את האנשים האלה יחד במדינה, המדגישה את המשותף ביניהם והתובעת עבורם זכויות.

דרך אפשרית להדגמת ההבדל היא הצגה של תופעות מקבילות ללאומיות של קבוצות המגבשות אידיאולוגיה ומקימות תנועה. דוגמה להבחנה בין קבוצה חברתית ובין ותנועה ניתן לתת מן התנועות למען זכויות נשים ולמען זכויות פועלים. לכל הנשים יש מכנים משותפים רבים, והן אף נוטות לקיים מסגרות חברתיות של נשים. לעומת זאת, הפמיניזם הוא אידיאולוגיה ותנועה השואפת לארגן את הנשים, תובעת עבורן זכויות, ולעתים מדגישה את ייחודיות הערכים הנשיים. עם זאת, חשוב להבחין בייחוד של הלאומיות לעומת תנועות למען שוויון זכויות של מגדר או מעמד. תנועות כאלה לרוב שואפות לשילוב הקבוצה שלהן בחברה הרחבה יותר, ואילו הלאומיות מבקשת ליצור מסגרת נפרדת – מדינה – עבור הקבוצה שלה.

מדינת הלאום והמדינה הרב־לאומית. יש להבהיר מדוע רעיון מדינת הלאום הוא יעד כה מרכזי של התנועות הלאומיות. רק במדינה משלו יכול הלאום לבטא את זהותו ולהגדיר עצמו ללא כפייה של לאומים אחרים. ואולם, רק מדינת הלאום יכולה לפעול באופן יעיל וכולל לחיזוק זהות לאומית ולארגון הלאום ליחידה אחת ולמשל, לקביעת שפה אחת, חינוך משותף או כלכלה משותפת). בנוגע למדינת

הלאום אפשר אפוא להעלות את "שאלת הביצה והתרנגולת": האם הלאומים יוצרים מדינות או שמדינות יוצרות לאומים?

מידע בשאלה הזאת ניתן למצוא לדוגמה בערכים באנציקלופדיות על מדינות באירופה ובמזרח-התיכון המתארים בקצרה את ההיסטוריה שלהן. השאלה המובילה למידע הזה היא מה עיצב את גבולות מדינת הלאום – האם מאבק של העם או הכרעה של השליטים? במדינות לאום שגבולותיהן נקבעו על-ידי שליטים (מלכי המדינה או מעצמות זרות) ניתן לטעון כי המדינה עיצבה את הלאום. הדבר נכון במידה רבה לגבי מדינות הלאום הוותיקות ביותר כמו צרפת ובריטניה וכן לגבי מדינות חדשות במזרח-התיכון, שלאומיותן התעצבה בעקבות חלוקת גבולות המנדטים של חבר הלאומים.

מומלץ להעמיד את רעיון מדינת הלאום לדיון ביקורתי. בעניין הזה אפשר להעלות שאלות כמו: האם אכן חשוב כל-כך שכל לאום יחיה לבדו במדינה משלו? מה הרווח ומה המחיר של ניתוק מדיני וטריטוריאלי מלאומים אחרים? האם רעיון מדינת הלאום סותר רעיונות כמו אחווה כלל אנושית ופתיחות לאחר או שדווקא מאפשר את מימושם?

מאפייני הלאום כתנאי להקמת מדינת לאום

מומלץ להתייחס לכך שקיומם של מאפיינים לאומיים, כמו זכות ההגדרה העצמית, נתפס כתנאי לדרישות לאומיות. ניתן לסכם את היחידה בשאלות לגבי קבוצות אתניות/אידיאולוגיות שונות: האם הן בעלות מאפיינים לאומיים? האם הן זכאיות למדינת לאום? וכדומה.

בכיתות חלשות ניתן לצמצם את הפרק להוראת מאפייני הלאום וההבחנה בין מדינה רב-לאומית ובין מדינת לאום באמצעות עבודה עם מפה. כדאי לבסס את הלימוד של כל מוקדי הפרק על דיון בנקודות הדמיון והשוני בין לאומים. ניתן לפתוח בשאלה במה שונה הצרפתי מן הבריטי (או צרפת מבריטניה). מומלץ לפתוח בהגדרה דידקטית הנוגעת לכך שקיום מאפייני הלאום הוא תופעה משותפת לרוב העמים בעידן המודרני והוא גם היסוד המבדיל ביניהם. לאחר הדגמת העיקרון הזה ניתן לעבור לשאלה האם עדיף לעם להתבדל ולהדגיש את הייחוד הלאומי או לחיות במציאות רב-לאומית? מכאן מתבקשת השאלה: האם תפקיד המדינה הוא להדגיש ייחוד והבדל או לאפשר קיום של קבוצות אתניות זו לצד זו.

בהמשך ניתן להציג עיקרון מעגלי מעניין – עקרון ההגדרה העצמית שלפיו רק

קבוצה שיש לה מאפיינים לאומיים זכאית לדרוש הגדרה עצמית במדינת לאום, וזאת כאשר מצד אחר קיום מדינת לאום הוא לרוב תנאי לעיצוב ולהגדרת מאפיינים לאומיים.

העשרה והרחבה

על הקשר בין לאומיות ולימודי היסטוריה ראו: יהושע מטיאש בעלון למורי היסטוריה: <http://www.amalnet.k12.il/meida/history/alon/ahi0014.htm>

ביבליוגרפיה

בנדיקט אנדרסון, **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ט.
 אנתוני סמית, **האומה בהיסטוריה**, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, תשס"ג.

פרק 2

צמיחת הלאומיות במאה ה-19

מוקדים

- השפעות תרבותיות ומקורות רעיוניים של הלאומיות
- הלאומיות כמענה לצרכים ולמצוקות בעידן המודרני
- המודרניזציה כגורם וכתנאי ללאומיות

הצעות דידקטיות

המקורות התרבותיים הסותרים של הלאומיות. יש להבהיר כיצד תנועות תרבותיות שונות יכולות להוביל ללאומיות וכיצד הן משתתפות בעיצובה. בהצגת ההשכלה והרומנטיקה כמקורות השפעה יש להבהיר מראש כי מדובר בשני זרמים תרבותיים המנוגדים במידה רבה זה לזה. כן יש לציין כי הרומנטיקה צמחה כתגובת נגד להשכלה ולשכלתנות. השוני העיקרי בין שתי התנועות הוא

שההשכלה שמה דגש על השכל ועל החירות ואילו התנועה הרומנטית הדגישה את הרגש ואת תחושת השייכות.

כדאי להדגים, גם באמצעים חזותיים כמו ציור מעגלי שייכות ואחריות, כיצד כל אחת מהגישות הגיעה בסופו של דבר אל הלאום בתהליך של הרחבת מעגלים. מדובר בהרחבת מעגלי הבחירה והחירות בגישה ההשכלתית הליברלית לעומת הרחבת מעגלי ההשתייכות והמחויבות בגישה הרומנטית. הרחבת המעגלים האלה ניתנת לתיאור בדרך הבאה.

ניתן להגיע לרעיונות כמו ההגדרה העצמית ושלטון העם באמצעות הרחבה של רעיון היכולת של היחיד לבחור עבור עצמו בכוח שכלו. אם ליחיד מותר לבחור את דרכו הרי שמותר לו להשתתף בקביעת הדרך של קבוצתו הלאומית. כדי לאפשר לקבוצה לבחור את דרכה בעצמה יש לתת לה הגדרה עצמית ולאפשר ללאום שלטון עצמי בתוך מדינת הלאום.

ניתן להגיע לרעיון הלאומיות גם מכיוון הרגש הייחודי והזהות האוטנטית. כל יחיד אמור לפעול בדרך המבטאת את זהותו האמיתית ואת רגשותיו. זהותו של אדם נגזרת מן הקבוצה שאליה הוא משתייך, ואדם מרגיש את הרגשות החזקים ביותר אל בני קבוצתו ואל הארץ שבה נולד. מכאן שיש לטפח ולחזק את הזהות הייחודית והאמיתית של הקבוצה הלאומית ואת רגשות הקשר אל הקבוצה הלאומית וארץ המולדת. כדי לחזק את הרגשות האלה יש צורך במדינת לאום ובאדמת לאום.

הלאומיות כמענה לצרכים. בהצגת הלאומיות כמענה לצרכים ניתן להיעזר במושג "הניכור" הסוציולוגי או המרקסיסטי. כדאי להראות באילו מובנים חש האדם בחברה התעשייתית החדשה זר ובודד (זר לעבודה, למוצרים שהוא מייצר וצורך, לעמיתים ולמשפחה, מרוחק מן הטבע ומנותק מעצמו). כדאי להתייחס גם לתופעות ולמסגרות שנהרסו אך גם לתופעות חדשות ולמסגרות שנבנו כגורמים למצוקות שאותן יכולה לפתור הלאומיות. כך, למשל, לא רק התפוררות המשפחה הרב-דורית או הקהילה הדתית גורמת לצורך במסגרת חדשה. גם היווצרות העיר, המפעל הענק או ההמון גורמת לאדם לחפש משמעות, כיוון וקשר, ודורשת התארגנות שתכוון אותו.

שאלת מוקד להובלת הדיון הזה תהיה: על אילו צרכים ומצוקות עונה השתייכות האדם ללאום (והאזרח למדינת לאום)?

מעניין לבחון את הרלוונטיות של הגישה הזאת לחיי התלמידים. ניתן לבקש מהם לציין באילו מקומות או תנאים הם מרגישים זרים ובודדים. כאן ניתן לזהות, ולחלופין לשאול אותם, היכן או מתי הייתה להם התחושה החזקה ביותר של

היותם ישראלים/יהודים. בתשובה לשאלה הראשונה סביר להניח כי ידברו על מסגרות ביורוקרטיות גדולות המאפיינות את המודרניות. בתשובה לשאלה השנייה סביר להניח כי יתייחסו לשהייה במדינות זרות. זוהי הזדמנות להצביע על כך שהזהות הלאומית מתחדדת כאשר הפרט מרגיש זר, אולי מכיוון שכאשר חשים מצוקה בשל הזרות מחפשים תמיכה באמצעות ההשתייכות הלאומית או באמצעות הזדהות עם אירוע לאומי.

המודרניזציה כגורם וכתנאי ללאומיות. בסיכום לפרק כדאי לבחון כיצד כמעט כל אחת מן התופעות המודרניות לא רק מובילה לכך שהיחידים מבקשים להשתייך מבחינה לאומית, אלא היא גם תנאי להתפתחות רעיון הלאומיות. כדאי להראות, למשל, כיצד התפוררות החיים במסגרת המשפחה המורחבת בכפר היא תנאי ליכולת להתעלות על נאמנות מקומית וכיצד התפתחות התחבורה ותקשורת ההמונים המהירות הן תנאי להגעת מידע וסמלים אל כל המדינה או אל כל הלאום. ניתן להראות כי היחלשות הדת, שהייתה גורם עולמי ועל-לאומי, הובילה לחיזוק המחויבות של היחיד לדוברי שפתו ולבני הטריטוריה שלו, גם אלה שדתם שונה משלו.

העשרה והרחבה

אפיון הלאומיות היהודית כליברלית וכרומנטית על-פי סעיפי הכרזת העצמאות. ניתן לחלק את פסקאות הכרזת העצמאות לקבוצות תלמידים ולהטיל עליהם לזהות בכל פסקה מרכיבים המעידים על הגישה הליברלית (בחירה, חירות, זכויות, שוויון) לעומת הגישה הרומנטית (קשר למולדת, רגשות, מחויבות, הדגשת העבר).

ביבליוגרפיה

- א"י הובסבום, **תקופת המהפכה: אירופה 1789–1848**, תל-אביב: הדר, תשכ"ו.
 יעקב טלמון, **רומנטיקה ומרי**, תל-אביב: עם עובד, תשל"ג.
 ג'ון סטיוארט מיל, **על החירות**, ירושלים: מגנס, תשכ"ו.

פרק 3

לאומיות אתנית ולאומיות אזרחית

מוקדים

- תפיסת הלאומיות האתנית
- תפיסת הלאומיות האזרחית
- לאומיות אתנית ולאומיות אזרחית כדגמים מופשטים לתיאור מציאות מעורבת אתנית-אזרחית

הצעות דידקטיות

הפרק הזה עוסק בעיקר בהבחנה בין שתי תפיסות של השתייכות לאומית ובהנגדה ביניהן. כדי להימנע מיצירת דיכוטומיה כדאי להציג את התפיסות האלה באמצעות עמידה על מיקומן ברצף שבין קטבים מנוגדים, כמו זוגות הניגודים הבאים.

בין כפייה לבחירה. הנחת היסוד של הלאומיות האתנית היא כי חברי הלאום נולדים לתוכו ואינם בוחרים בזהותם. תנועה לאומית אתנית פחות מחויבת לבחירה אישית של חברה לגבי הצטרפותם אליה או לשמירה על חירות הפרט. לעומת זאת, תנועה לאומית ברוח הלאומיות האזרחית מניחה הצטרפות חופשית ללאום ומדגישה מחויבות לחירות של האזרח ולבחירותיו האישיות. ההבדלים האלה באים לידי ביטוי למשל בחוקי התאזרחות של מדינות שונות, למשל, החוק ההתאזרחות הקיים בארצות-הברית והחוק הקיים בישראל.

בין עבר משותף לעתיד משותף. ניתן להציג את ההבדל בין שתי הגישות באמצעות ההתכוונות של חברי הקבוצה לחיפוש המכנה המשותף ביניהם – בעתיד או בעבר. כאמור, בלאומיות האתנית המכנה המשותף ניתן לזיהוי בעבר, באב משפחה או בשבט קדמון משותף, בתהילת העבר וכדומה. לעומת זאת, בלאומיות הליברלית המכנה המשותף בין חברי הלאום הוא המיזם שאותו הם בונים בהווה או עתידים לבנות. לרוב מדובר ברעיון של חברה ומדינה עתידיים טובים יותר.

כדאי להציג כמה התבטאויות או סמלים המאפיינים את הלאומיות האתנית ולהציג את הדגש החזק על העבר. כך, למשל, לימוד ההיסטוריה הלאומית של צרפת מתוך ספר לימוד המתחיל במילים "אבותינו הגאלים" מעיד על הנחה כי קיים קשר אתני בין חברי הלאום. לעומת זאת, קל להראות את ההתכוונות לעתיד בראשיתן של התנועות הלאומיות הליברליות בארצות-הברית ובצרפת. מסמך

ההולם את הגישה הזאת הוא "הצו לביטול הפיאודליזם", העוסק בעיקר בביטול העבר לשם בניית עתיד משותף.

בין פעילות פוליטית למחויבות תרבותית. אפשרות אחרת להנגדה היא האופן שבו ראוי ליחיד לבטא את השתייכותו ללאום. בלאומיות האזרחית היחיד מבטא את השתייכותו ללאום באמצעות השתתפות במוסדות הפוליטיים של המדינה, מעורבות אזרחית וציות לחוקה ולחוקים שיצרו המוסדות המייצגים אותו. לעומת זאת, בלאומיות האתנית היחיד נדרש לבטא את השתייכותו באמצעות הפגנת מחויבות לתרבות שלתוכה נולד, שמירה על מסורת ודחיית יסודות זרים.

את תפיסת התלמידים בתחום הזה ניתן לבחון באמצעות מטלה – הכנת רשימה של הפעילויות והתכונות המבטאות לדעתם במידה הרבה ביותר את השתייכותם ללאום הישראלי/היהודי. כאן ניתן להבחין בין פעילויות המבטאות מחויבות לעבר של העם ותכונות מולדות ובין פעילויות המבטאות מחויבות להווה או לעתיד משותף של המדינה, והן בבחינת בחירה של היחיד.

לאומיות אתנית ולאומיות אזרחית כדגמים מופשטים לתיאור מציאות מעורבת אתנית-אזרחית

יש להדגיש כי מכיוון שמדובר בתפיסות ולא במציאות מוחשית, בפועל התנועות הלאומיות מושפעות משתי הגישות, ולעתים אף באותה עת ומציגות דגם מעורב. כך ניתן לחזור לדוגמאות לגבי התנועה הלאומית הצרפתית המבטאות את שתי התפיסות הלאומיות. חשוב להראות גם כי באותה תנועה לאומית עשויה הגישה הרווחת לנוע מקוטב לקוטב בתקופות שונות, או בנוגע לתחומים שונים.

העשרה והרחבה

דיון מעניין בשתי פניה של הלאומיות הצרפתית ובנושא הזהות הלאומית ניתן למצוא בדפי פעילות בנושא זהות של הסוכנות היהודית:

<http://noar.education.gov.il/main/upload/publications/zehut.doc>

להעמקת משמעות המושג לאומיות אתנית לעומת לאומיות אזרחית ניתן לערוך השוואה בין חוק האזרחות האמריקני (INA) ובין חוק האזרחות הישראלי. החוק האמריקני (סעיפים 311 ו-312 הנוגעים לאי תלות במוצא, ולצורך במבחן היכרות עם ההיסטוריה והמבנה הפוליטי של ארצות-הברית):

<http://www.uscis.gov/propub/ProPubVAP.jsp?dockey-cb90c19a50729fb47fb0686648558dbe>

חוק השבות: http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/chok_hashvut.htm

ביבליוגרפיה

ארנסט גלנר, **לאומים ולאומיות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ד.
אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים**, תל-אביב:
שוקן, תשס"ג.
סמי סמוחה, "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או
דמוקרטיה אתנית?", **סוציולוגיה ישראלית**, כרך 2/ ב' (2000).

פרק 4

מרכיבי התרבות והזהות הלאומית

מוקדים

- מרכיבי התרבות הלאומית
- זהות לאומית – פרטית וציבורית

הצעות דידקטיות

מרכיבי התרבות הלאומית כאמצעים מגייסים. פרק זה הוא פרק הרחבה והדגמה של מרכיבי התרבות הלאומית המוזכרים בפרק 1. הפרק מתאים במיוחד לעבודת העמקה אישית או קבוצתית בדוגמאות ספציפיות של המרכיבים. ניתן לבקש מכל תלמיד או קבוצה להציג את הדוגמה הייחודית להתהוות מרכיב התרבות על-פי ההרחבות בספר הלימוד (שפה, תיאור המולדת, המנון, סמלים לאומיים, זיכרון קולקטיבי). לגבי כל דוגמה יש להבהיר מה במרכיב התרבותי המוצג נועד לחזק את ההשתייכות ללאום ואת הנאמנות לו. כן יש לציין איזה היבט במרכיב הלאומי הזה הוא תופעה חדשה שלא הייתה קיימת בצורה הזאת בלאום לפני שהתעוררה תנועה לאומית.

זהות לאומית – פרטית וציבורית. ההבחנה המוצעת בפרק מורכבת מאוד משום שהיא כוללת התייחסות לממד פנימי אישי של השתייכות וזהות במקביל לממד חיצוני רשמי.

אפשרות מעניינת לבחינת נושא הזהות הלאומית הפרטית היא ציור מעגלי ההשתייכות של התלמידים והעלאת שאלות לגבי מצבים שבהם הנאמנות למעגל השתייכות אחד יכולה להתנגש עם הנאמנות למעגל אחר.

מומלץ לשאול, למשל, על מקרים היפותטיים שבהם נאמנות לבן משפחה יכולה להתנגש עם נאמנות למדינת הלאום. במקרה כזה יעשה על-פירוב שימוש בצירוף המילים "בגידה בלאום" החושף במובהק כי אנו מצפים לנאמנות עליונה מן היחיד כלפי הלאום/המדינה גם כיום – בעידן הגלובלי והמופרט לכאורה. ניתן להראות כי הזהות הלאומית ועוצמת הנאמנות ללאום אצל היחיד יכולים להיות מורכבים ואף תלויי מצב. לעומת זאת, הזהות הלאומית הציבורית היא עניין גלוי וקבוע למדי. ניתן להדגימה באמצעות חיפוש החוקים והסמלים המדגישים את היותה של ישראל מדינת העם היהודי. יש מקום לדון בשאלה האם מדינה צריכה להתערב במידה רבה בעיצוב הזהות הלאומית הציבורית או להשאיר את הנושא ליחידים ולארגונים.

העשרה והרחבה

ניתן לערוך השוואה מעניינת בין המנונים לאומיים, בעיקר אירופיים, באמצעות רשימת ההמנונים בויקיפדיה. הרשימה, הכוללת פרטים בסיסיים כגון שנת הכתיבה וההלחנה, אופן הפיכתו של השיר להמנון, מקושרת גם לקובצי שמע. כדאי להתייחס לתקופה שבה הפך השיר באופן רשמי להמנון – לרוב במאה ה-19, במקביל לעליית התנועות הלאומיות. כמו כן לעתים קרובות ניתן לזהות שימוש במקור משותף, שאילה או גנבה מוזיקלית. זו תופעה מפתיעה שכן ההמנון אמור לבטא את ייחוד האומה והארץ. בהשוואת מילות ההמנונים ניתן לעמוד על שני נושאים מרכזיים: התייחסות לתכונות החיוביות של הארץ והתגייסות למען מאבק והדגשת הגבורה של בני המולדת.

ניתן למצוא מידע בנושא גם באתר: <http://www.national-anthems.net>

ביבליוגרפיה

הנרי וסרמן, **עם, אומה, מולדת: על ראשיתם, תולדותיהם ואחריתם של שלושה מושגים מחוללי-לאומיות**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ז, 2007.
הנרי וסרמן, הדר בן אהרון וברנדה מילר, **אירופה ערש הלאומיות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשמ"ט-תשנ"ה.
יוסף חיים ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ח.

John R. Gillis, *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994

פרק 5

הלאומיות והחברה

מוקדים

- הלאומיות כגורם לשינויים כלכליים ותרבותיים
- הלאומיות ככוח מלכד
- הלאומיות ככוח מפלג

הצעות דידקטיות

הלאומיות כגורם לשינויים. דווקא מכיוון שחלק ניכר מן השינויים הנידונים בפרק הזה עיצבו את המציאות בהווה יהיה לתלמידים קשה לתפוס אותם כשינויים. מומלץ להציג בצורה בולטת דוגמאות למצב הטרור לאומי – מימי הביניים או מתקופת האימפריות הרב-לאומיות. ניתן להיעזר בתמונות של הדוגמאות או בהשלמת טבלה.

בעקבות עליית הלאומיות

לפני עידן מדינות הלאום

חינוך

כלכלה

תקשורת ותרבות

הלאומיות ככוח מלכד. אף כי ההשפעה הזאת מובנת וקל להדגימה באמצעות דבריו של מְצִינִי, חשוב להראות כי גם היא מושג חדש. כך, למשל, עד עידן הלאומיות נתפסו המעמדות השונים בחברה במידה רבה כנבדלים זה מזה ואף כאויבים (לדוגמה, "איכר" בצרפתית של האצולה פירושו גם "נבל").

הלאומיות ככוח מפלג. ניתן להתייחס לשני כיוונים אפשריים שבהם פועל הכוח המפלג של הלאומיות. הראשון, כלפי חוץ, נגד לאומים אחרים ונגד שלטון זר. כאן ניתן אף לזהות כיצד היציאה נגד אויב משותף או מומצא משמשת אמצעי לליכוד פנימי.

עם זאת ראוי לשים לב לכך שבתהליכי גיבוש לאומי נוצרים לעתים קרובות עימותים פנימיים. הדבר נובע לעתים מוויכוח על עיצוב התנועה הלאומית או המדינה הלאומית, ולעתים ממאבק נגד אלה המוצגים כאויבי הלאום מבפנים

(כמו, למשל, האצולה הצרפתית בתקופת הטרור של המהפכה הצרפתית). דוגמה לכך היא מלחמת האזרחים האמריקנית שפרצה בין היתר על הרקע הניסיון לגבש את ארצות־הברית לפדרציה חזקה אחת ונגד הניסיון להחליש את כוח השלטון המרכזי.

העשרה והרחבה

להדגמת הלהט הלאומי ככוח המאחד מעמדות שונים כדאי לצפות בסרט 'המרסייז' של ז'אן רנואר. הסרט, שהופק ב־1938, נועד לחזק את הפטריוטיות הצרפתית ומתאר את התקרבותם של איכר, פועל ופקיד בורגני במאבקם למען צרפת.

ביבליוגרפיה

אנתוני סמית, **האומה בהיסטוריה**, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, תשס"ג.

בנדטו קרוצ'ה, **תולדות אירופה במאה התשע־עשרה**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ג.

דוד תומסון, **אירופה מאז נפוליאון**, תל־אביב: זמורה־ביתן, תשמ"ד, 1984.

פרק 6

שימור מורשת או המצאת מסורת?

מוקדים

- הוויכוח על קדמות הלאומיות
- המורשת הלאומית כהמצאה מודרנית
- המורשת הלאומית כמסורת עתיקה
- עמדה משלבת

הצעות דידקטיות

הדיון בפרק הזה הוא דיון היסטורי ביקורתי מורכב למדי, ומיועד בעיקר לכיתות

בינוניות וחזקות. חשוב להבהיר בתחילתו כי המדובר בדיון על פרשנויות היסטוריות ולא רק או בעיקר על עובדות, ולכן ייתכן בהחלט כי קיימות כמה פרשנויות אפשריות.

הוויכוח על קדמות הלאומיות. בשאלה הזאת יש להציג קודם כול את הרקע העקרוני: מדוע בכלל יש משמעות לוויכוח? חשיבות הדיון על המסורת הלאומית נובעת מכך שתנועות ומדינות לאומיות מדגישות בטקסיהן סמלים מן העבר הלאומי. התביעה להפגנת כבוד ונאמנות אליהם נובעת מהיותם חלק מן המסורת הלאומית העתיקה. מבקרי הלאומיות מדגישים כי הסמלים הלאומיים אינם עתיקים וכי מדובר במניפולציה לשם גיוס הנאמנות של ההמון. מכאן משתמע שבעצם גם רעיון הלאומיות הנו חדיש ומניפולטיבי.

במוקד הוויכוח ניצבות כמה שאלות: האם סמל לאומי או מנהג לאומי מסוים הם אכן חלק ממורשת עתיקה של בני הלאום? מאיזה שלב בהיסטוריה ניתן למצוא שימוש בסמל הזה? לצורך איזו מטרה הוא מודגש?

המורשת הלאומית כהמצאה מודרנית. העמדה הזאת היא חלק מן הטענה ההיסטורית הכוללת שלפיה הלאומיות היא תופעה מודרנית. עם זאת יש להבהיר כי אין מדובר בכך שהלאומיות כאידיאולוגיה היא מודרנית – תפיסה שכל ההיסטוריונים מסכימים עליה. מוקד הטענה הביקורתית הוא בכך שמה שמוצג כמאפיינים מסורתיים עתיקי יומין של הלאום כקבוצה הוא עניין מודרני. לטענת חוקרים הנוקטים בגישה הזאת, תנועות ומדינות, בעיקר במאה ה־19, ממציאות סמלים לאומיים, ומציגות אותם כמסורתיים כדי לעורר באמצעותם נאמנות לאומה.

המורשת הלאומית כמסורת עתיקה. ביסוד הגישה הזאת יש שני טיעונים: הראשון מתבסס על מחקר, והשני מתבסס על היקש הגיוני. הטענה המחקרית מראה כי לרבות מן הקבוצות הלאומיות אכן היו סמלים ומנהגים אתניים משותפים קדומים, בייחוד ללאומים המכונים "לאומים היסטוריים" (רומאים, יוונים, יהודים). ההיקש ההגיוני נוגע לקליטת סמלים על-ידי קהל הנמענים – העם. אם מקבלים את הטענה כי המסורת הלאומית נועדה לגייס את ההמון, יש להניח כי הסמלים שבאמצעותם ינסו לגייס אותו מוכרחים להיות כאלה המוכרים היטב ומושרשים זה זמן רב, כלומר, שייכים למסורות קדומות. שהרי אם מדובר בהמצאה, כיצד יוכל סמל חדש לגייס נאמנות?

השאלות המנחות לגישה הזאת יהיו מצד אחד, מה נדרש כדי שסמל לאומי יאומץ על-ידי העם ויעורר בו הזדהות? ומצד אחר, מהם הסמלים המשותפים ליהודי/איטלקי/יווני בן ימינו ולבן אותו עם מן העת העתיקה?

לתשומת לב: ניתן להניח כי חלק מן התשובות לשאלה הזאת יחשפו כי סמלים מן ההווה מוצגים כאילו נבעו מן העבר – מידע שדווקא ידגיש את החידוש בסמלים הלאומיים.

עמדה משלבת. בעמדה הזאת יודגש כי החידוש וההמצאה אינם בסמלים ובמסורת אלא במעמד הניתן להם ובדרישות הנובעות מהם.

העשרה והרחבה

חקירה של קדמות המסורות הלאומיות או חדשנותן יכולה להתבסס על שאלות מנחות כמו: מתי החלו לעשות שימוש במגן דוד? מתי וכיצד הפכו מאכל ולבוש מסוימים ללאומיים? ממתי מוצגת דמות היסטורית כגיבור לאומי (בר-כוכבא, המלך ארתור, וילהלם טל). הטענה בגרסאות קיצוניות יותר של גישת המצאת המסורת היא כי הלאום הומצא למעשה כדרך לאחד קבוצה לשם הקמת מדינה או כאמצעי לאחד את אוכלוסייה של מדינה. זוהי, למשל, הטענה המוצגת בספרו של בועז עברון, **החשבון הלאומי**, לגבי הציונות והעם היהודי. טענה דומה קיימת לגבי המצאת הלאום הגאלי כדרך למחוק את המורשת הפרנקית-גרמנית של האצולה הצרפתית. זוהי הזדמנות לוויכוח עקרוני על מושג הלאום.

ביבליוגרפיה

יוסי דהאן והנרי וסרמן, **להמציא אומה: אנתולוגיה**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ו.

בועז עברון, **החשבון הלאומי**, תל-אביב: דביר, תשמ"ח.

Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983

יחידה ב: הלאומיות משנה את פני אירופה

פרק 7

התפתחויות בתפיסות הלאומיות במאה ה-19

מוקדים

- לאומיות ליברלית
- מאבק לאומי "מלמטה" (דמוקרטי עממי)
- מאבק לאומי "מלמעלה" (כוחני ממוסד)

הצעות דידקטיות

מלאומיות ליברלית ללאומיות אינטגרלית. עיקרו של פרק זה הוא שרטוט מבט־על ובניית מערכת מושגים שיסייעו להבנת הפרק הבא ולניתוח המאבקים הלאומיים הספציפיים המתוארים בו.

מבט־העל אודות התפתחות תפיסות הלאומיות באירופה נועד להראות כי הגישות למאבק לאומי אינן תבניות קבועות או קטגוריות ניתוח על־זמניות אלא תגובות לתנאים היסטוריים, להצלחות ולכישלונות של יוזמות של בני־אדם. יש לציין כי הגישות הלאומיות הן עניין נלמד. ההצלחות והכישלונות של מאבקים לאומיים יכולים להשפיע על אופן ניהולם במדינות שכנות. זו הסיבה לכך שהלאומיות היא תופעה "מידבקת", למשל, ב"אביב העמים".

לשם הצגת מבט־העל מומלץ לתאר את התהליך בצורה גרפית, למשל, בתרשים זרימה כמו זה המופיע להלן. בתרשים מוצגות המהפכות באמצעות סמלי פיצוץ, והאופי הליברלי שלהן באמצעות סמלים של מגילה, המייצגת את הדרישה לחוקה ולזכויות אזרח. הדרישות האלה הושגו במהפכה הצרפתית וביוון, ובכך עודדו שרשרת של מהפכות ליברליות באירופה ("אביב העמים"). המהפכות האלה נבלמו ודוכאו. דיכוי המהפכות מיוצג בסמל "אין כניסה". אי הצלחת המהפכות

הליברליות הובילה לתפיסה של מאבק "מלמעלה" – איחוד בכוח על-ידי שליט המיוצג בסמל של ברק מלמעלה למטה. המאבק מלמעלה קשור גם בתפיסת הלאומיות האינטגרלית המדגישה אחדות וסגירות ומיוצגת באמצעות מעגל סגור. **תפיסה לאומית ודרכי מאבק.** לשם חידוד ההבחנות המושגיות יש לנסות לחזור ולעמוד על ההיגיון הפנימי המקשר תפיסות לאומיות ותנאים מדיניים עם דרכי המאבק. שאלות מנחות לכך יהיו מדוע מאבק ליברלי נוטה לכיוון עממי "מלמטה"? מדוע בעקבות המהפכה הצרפתית ניצתה שורה של מהפכות ליברליות? מדוע כישלון של מהפכות עממיות גרם להישענות על הצבא והממשלה כמובילי מאבק לאומי?

כך, למשל, במאבק נגד שלטון מדכא במדינת לאוס, כמו במהפכה הצרפתית, סביר יותר כי המאבק יהיה עממי ("מלמטה") וליברלי. זאת, משום שקיימת כבר מדינה שנוצר בתוכה המון אזרחי לאומי שניתן לגייסו. מכאן שמוסדות פוליטיים לאומיים יכולים לחזק את קולו וכוחו של העם נגד השליט. במאבק לאיחוד של לאוס המפוזר בין מדינות שונות ותחת שליטים שונים היה קושי ליצור ארגון עממי, ולעתים נראה כי היה צורך לכפות את האחדות הלאומית "מלמעלה". במקרה שהשליט הוא היוזם של המאבק הרי שאין לו אינטרס בייצוג פוליטי לעם ברוח הליברליזם, ומכאן נובעת העמדת המדינה במרכז.

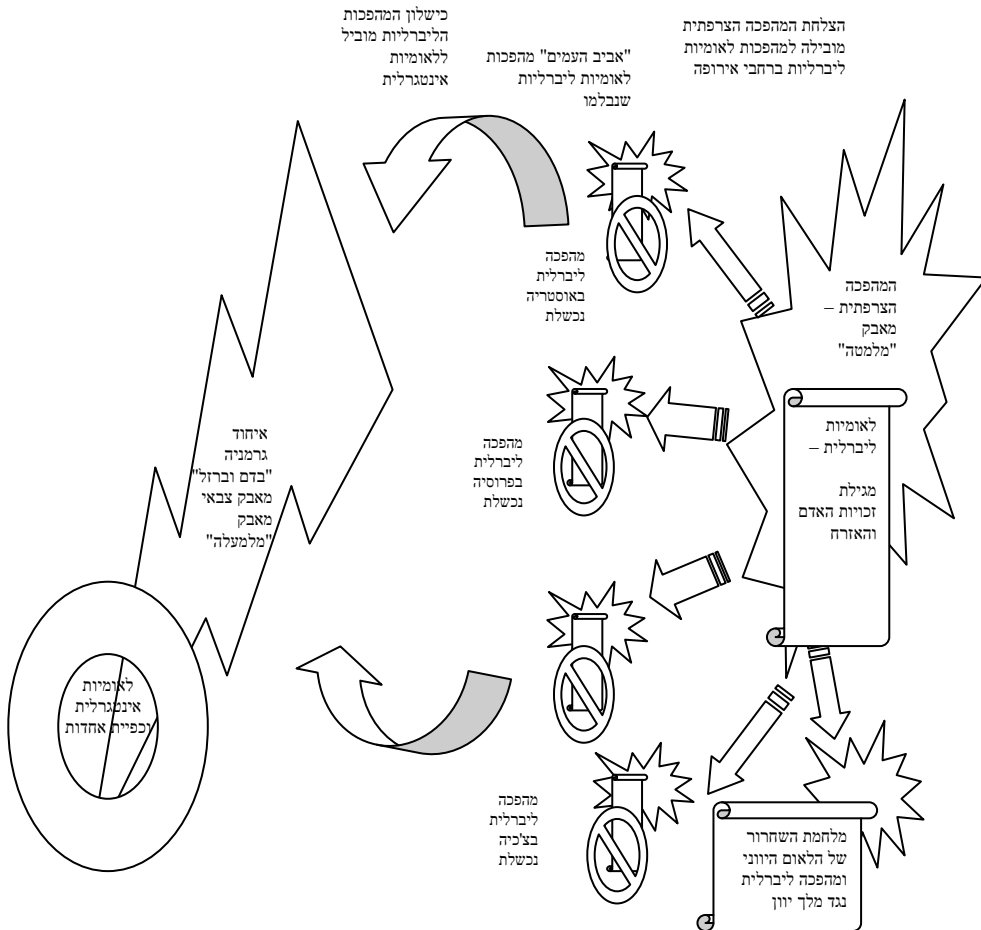
העשרה והרחבה

ניתן לקיים דיון על הדרך הראויה למאבק לאומי של התנועות הלאומיות ב"אביב העמים", כאשר כל קבוצה מייצגת מדינה או תנועה לאומית אחת, ומסבירה מנקודת המוצא והתנאים ההיסטוריים שלה מהי דרך המאבק המתאימה בעיניה. על כל תנועה להדגיש מדוע בעיניה ראוי להישען על העם או על השליט, להדגיש את חירות הפרט או את האחדות והלחימה באויב. על המאבקים הלאומיים בכל אחת מהתנועות ניתן ללמוד מן האנציקלופדיה העברית תוך חיפוש בערכים של מדינות (הונגריה, אוסטריה, צרפת), ובתוכם בתת-הערכים היסטוריה בשנים 1830-1850.

ביבליוגרפיה

אריק הובסבאום, **תקופת המהפכה: אירופה 1789-1848**, תל-אביב: הדר, תשכ"ו.
אריק הובסבאום, **לאומיות ולאומים**, תל-אביב: רסלינג, 2006.
אלן ג' פרסיבל, **המאבק על השלטון באירופה**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א.

שינויים באופי התנועות הלאומיות במהלך המאה ה־19

פרק 8

תוצאות המאבקים הלאומיים

מוקדים

- המהפכה הצרפתית
- יוון – מאבק לעצמאות
- איחוד גרמניה

הצעות דידקטיות

בפרק הזה מומלץ ליישם את ההבחנות המושגיות שנוצרו בפרק הקודם לגבי כל אחד מן המאבקים הלאומיים. מוצע לחלק את הכיתה לקבוצות שיעבדו במקביל על המדינות השונות. דוגמאות לשאלות מנחות: מי יזם את המאבק? עד כמה העם וההמון היו מעורבים בו? מה הייתה מטרת המאבק (זכויות פוליטיות, שינוי מבנה המשטר, הקמת מוסדות משטר או הקמת מדינה)? נגד מי ניהלו את המאבק? באילו אמצעים התנהל המאבק? ניתן לארגן את המידע בטבלה השוואתית. לאחר הצגת תשובות הקבוצות ניתן לסווג את המאבקים הלאומיים לפי הגישות ללאומיות.

המהפכה הצרפתית – דוגמה למאבק ליברלי-עממי פנימי. צרפת היא אחת ממדינות הלאום הוותיקות באירופה, ועל כן המאבק בה לא היה על הקמת המדינה אלא על מתן ביטוי לריבונות הלאום ולרצון של חברי הלאום. לכן המאבק שהתנהל בה היה מאבק ליברלי למען זכויות הפרט והקמת מוסדות פוליטיים. זה היה מאבק נרחב ועממי שהתבסס על ההמון כמשקל נגד לכוח הצבאי של השליט, כלומר, מאבק "מלמטה".

המהפכה הצרפתית כדגם נלמד והשאלה "האם ההיסטוריה חוזרת?", למאבק הלאומי-ליברלי הצרפתי הייתה חשיבות מכוננת משום ששימש דגם למהפכות שהתחוללו אחריו. העובדה שדגם המאבק ב"אביב העמים" היה במידה רבה חיקוי של המהפכה הצרפתית היא גם אחד מן הגורמים לכישלוננו, שכן במדינות שבהן התחוללו מהפכות "אביב העמים" לא היו עדיין התנאים שהיו קיימים בצרפת. לפיכך לא ניתן היה "לחזור על ההיסטוריה".

יוון – דוגמה למאבק ליברלי-עממי חיצוני בסיוע שליטים. המקרה של יוון הוא דוגמה למאבק מעורב. מחד גיסא, מדובר במאבק עממי נרחב "מלמטה", שמטרתו הייתה השגת שלטון עצמי ליברלי. עדות נוספת לכך היא העובדה (שאינה

מצוינת בספר הלימוד), שהיוונים מרדו מאוחר יותר גם נגד המלך האירופי (הגרמני) שלהם והשיגו מוסדות פוליטיים ייצוגיים. מאידך גיסא, המאבק הופנה קודם כול נגד כובש חיצוני ומטרתו הייתה הקמת מדינה. למאבק כזה יש יסודות כוחניים בהכרח, ולעם לבדו אין את הכוח לבצעו. ההכרעה במאבק הייתה תוך הישענות על הכוח הצבאי של שליטי אירופה, כלומר, בעזרת מאבק "מלמעלה".

איחוד גרמניה – דוגמה למאבק לאומי "מלמעלה" (כוחני ממוסד). איחוד גרמניה הוא דוגמה מובהקת למאבק בגישת הלאומיות האינטגרלית ואף שימש דגם רב־השפעה לתפיסות לאומיות בתקופתו. מטרת המאבק הלאומי הייתה בבירור הקמת מדינה גרמנית גדולה באמצעות הרחבת השלטון של מדינה קיימת. מכיוון שיוזמי המאבק היו שליטי פרוסיה לא היה להם עניין בחירות הפרט או בייצוג רצונו אלא דווקא בהדגשת עליונות המדינה והאחדות. ההנחיה "מלמעלה" והשימוש בכוח כאמצעי לאחדות בולטים הן במאבקים החיצוניים, הן במאבקים נגד גורמים על־לאומיים או מתחרים בתוך המדינה כמו הכנסייה והסוציאליסטים.

העשרה והרחבה

מומלץ לעשות שימוש בייצוגים האמנותיים של כל אחד מן המאבקים האלה – הן באמצעות התמונות המופיעות בספר והן באמצעות תמונות נוספות. ככלל, ניתן לראות כי במאבקים "מלמטה" וברוח הלאומיות הליברלית נעשה ביצירות האמנות ניסיון לייצג את העם על שכבותיו השונות, או את ההמון, ככוח מרכזי. לעומת זאת, במאבקים "מלמעלה" ברוח הלאומיות האינטגרלית, הושם דגש רב יותר על המנהיגים, הצבא או המדינה ככוח פועל. רשימה של ציורים וקריקטורות, שבהם מוצג "חישול האימפריה" על־ידי ביסמרק ומודגשים מאוד המנהיג והצבא, מופיעה באתר:

http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_imglist.cfm

קל להשוות את הציורים האלה לציוריו של דלקרואה בספר הלימוד, המתארים סצנות ממלחמת העצמאות היוונית וממהפכת 1830 בצרפת.

ביבליוגרפיה

- א"י הובסבאום, **תקופת המהפכה: אירופה 1789–1848**, תל־אביב: הדר, תשכ"ו.
 עודד היילברנר (עורך), **הרייך חסר המנוחה**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ח.
 אלכסיס דה טוקויל, **המשטר שהיה והמהפכה**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"א.
 משה ליפשיץ, **המהפכה הצרפתית**, כפר סבא: לוגוס, תשס"ג.

יחידה ג: הלאומות והמלחמה הגדולה (מלחמת-העולם הראשונה)

פרק 9

מלחמת-העולם הראשונה

מוקדים

- המתרחשות באזור הבלקן
- האימפריאליזם והמירוץ הקולוניאלי
- המחלוקת על חבל אלזס-לורן
- מירוץ החימוש
- מערכת בריתות
- מלחמה טוטלית
- הלאומיות והמלחמה

הצעות דיסקטיות

המתרחשות בבלקן ובחבל אלזס-לורן – הלאומיות כ"חבית אבק שרפה". זהו למעשה השיעור הראשון שבו מובלטים צדדיה המסוכנים והשליליים של הלאומיות. את שלושת המוקדים הראשונים המוצגים בפרק ניתן לקשור בבירור ללאומיות. בשלב הראשון של הלימוד בכיתה יש לבחון את הקשר של כל אחד מן הגורמים האלה אל הלאומיות. לאחר מכן כדאי לשאול כיצד העיקרון של ההגדרה העצמית והעיקרון של הגאווה הלאומית שהוצגו עד כה כחיוביים הופכים לגורמי מלחמה. **האימפריאליזם, מירוץ החימוש ומערכת הבריתות כדרכים להרחקת איום המלחמה וכגורמים למלחמה.** ניתן לראות לפחות בשלושה מגורמי המלחמה דווקא ניסיון למנוע מלחמה או להרחיק את אזור התרחשותה מאירופה. הגורמים

האלה גם עיצבו את ייחודה של מלחמת־העולם הראשונה וייחוד שעליו נעמוד בפרק הבא, והם דוגמה לאירוניה היסטורית – צעדים שתוצאותיהם סותרות במידת־מה את מטרותיהם.

כדאי לפתוח בשאלת המוקד: מדוע ניסיונותיהן של המעצמות להשיג ביטחון ואיזון גרמו דווקא לערעור ביטחונן ולעימות? או גרסה אחרת שלה: מה אני עושה כדי להרתיע את חברי מלריב אתי, ואיך המעשים האלה יכולים דווקא לגרום לריב?

לאחר מכן מן הראוי לשאול לגבי כל אחד מן הגורמים למלחמה כיצד ניתן לראותו כניסיון לשמור על ביטחון או איזון? כיצד בסופו של דבר הוא דווקא מחזק את הסיכוי למלחמה?

בנוסף או לחלופין ניתן להציג את הגורמים הכלליים יותר כחלק מתרשים זרימה המתאר קשרים סיבתיים המחריפים את המתיחות. חשוב מאוד להבהיר כי הגורמים אינם ישויות בדידות הנמצאות במקום כלשהו, אלא אוסף של תהליכים המשפיעים זה על זה. על התלמיד, ולא רק על ההיסטוריון, לנסות להעריך אילו גורמים הם החשובים ביותר ומה קשרי ההשפעה ביניהם. יש להבהיר כי מדובר בטיעון פרשני וכי כל תלמיד צריך לנמק את חשיבות הגורמים בעיניו ואת הקשרים ביניהם.

- ניסיון להשיג איזון באירופה גרר תחרות על מושבות באפריקה ושטחים באירופה.
- תחרות גררה עימותים או איום בעימות.
- כדי להצליח בתחרות ייצרו המעצמות נשק חדיש ורב.
- כדי לשמור על האיזון ולהרתיע מעצמות עוינות הגבירו המעצמות את ייצור הנשק והתפתח מירוץ חימוש.
- מעצמות שלא הצליחו להגיע להישגים משמעותיים במירוץ החימוש חשו חלשות וחתמו על בריתות עם מעצמות נוספות כדי להגן על עצמן.
- כדי למנוע עימות ושימוש בנשק הרב כרתו יתר המעצמות בריתות ביניהן.
- בריתות נתנו תחושת כוח למעצמות אשר ייתכן שלא היו מעזות להיכנס לבדן לעימות עם מדינות שכנות להן.
- בריתות גורמות לכך שכל סכסוך מקומי יהפוך לעימות עולמי של כל המעצמות.

אם נשאר זמן ניתן להראות כיצד הובילה מערכת הבריתות למלחמה והשפיעה

על התרחבותה. באמצעות המפה ניתן להראות שכל מדינה פעלה נגד מדינה הקרובה אליה גיאוגרפית ו"רחוקה" ממנה במערכת הבריתות.

לאחר קריאת האירועים הנחשבים לעילת המלחמה מומלץ לעצור ולשאול: במצב כזה, מה היו אפשרויות התגובה הצפויות של כל מדינה?

- סרביה היא מדינה בבלקן הידיוותית כלפי רוסיה; למי תקרא לעזרה? (לרוסיה).

- כדי לעזור לסרביה – את מי תתקוף רוסיה? (את אוסטריה).
- אם רוסיה תתקוף את אוסטריה מי יצא לעזרת אוסטריה נגד רוסיה? (גרמניה).
- כדי לסייע לרוסיה נגד גרמניה מי יתקוף את גרמניה? (צרפת ובריטניה).
- כצעד מנע – כדי שגרמניה לא תיקלע למצב שבו תילחם נגד צרפת ורוסיה יחד, מה כדאי לה לעשות? (להקדים ולתקוף את צרפת).

בכיתה חזקה ניתן לשאול האם החלטתו של קיסר אוסטריה לתקוף את סרביה הייתה הגורם למלחמה או רק גפרור מקרי שהצית התפוצצות בלתי נמנעת? זהו מבוא להבחנה בין גורמים ארוכי טווח (תנאים הכרחיים) ובין גורמים מיידיים (תנאים מספיקים). כמו כן מתבקש לערוך כאן דיון על חשיבות ההכרעות שמקבלים אישים בהיסטוריה לעומת חשיבותם של תהליכים גדולים ואנונימיים שליחיד אין שליטה עליהם.

מלחמת העולם כמלחמה טוטלית – ייחוד וחידוש

הראשונה או הגדולה? יש להבחין בין המשמעויות של שני שמות המלחמה. השם "המלחמה הגדולה", כפי שנקראה בתקופתה, מעיד על ההלם שגרמה ועל היותה אירוע כה ייחודי עד כי בני התקופה לא העלו על דעתם כי תיתכן מלחמה גדולה יותר. השם "מלחמת העולם הראשונה" כולל מבט לאחור ויש בו תובנה היסטורית שהתגבשה לאחר מלחמת העולם השנייה. השם הזה מעיד על הכרה בראשוניותה של המלחמה וממקם אותה ברצף היסטורי, כגורם למלחמת העולם השנייה.

מהלך המלחמה. ככלל, אין צורך להעמיק בלימוד מהלכי המלחמה. ניתן להסתפק בהצגת שדות הקרב העיקריים ובחלוקת המלחמה לארבע תקופות משנה:

המתקפה הגרמנית־אוסטרית באירופה.

מלחמת החפירות.

התפשטות המלחמה אל מחוץ אירופה.

הצטרפות ארצות־הברית ויציאת רוסיה (ההכרעה לטובת מעצמות ההסכמה).

חשוב להדגיש כי המלחמה התאפיינה במתקפות תנועה קצרות ובתקופות ארוכות שבהן שרר קיפאון.

טכנולוגיה. זו הייתה המלחמה הראשונה שבה היה לטכנולוגיה תפקיד מכריע. הסיבות לכך: המלחמה התנהלה בין אומות מתועשות (צרפת, בריטניה, ארצות הברית וגרמניה); מירוץ החימוש. הטכנולוגיה סייעה לפיתוח כלי נשק קטלניים יותר ויותר. האבדות הכבדות שגרמו כלי הנשק עוררו רצון להנחית מכה מכרעת על האויב באמצעות כלי נשק קטלני יותר. המגמה הזאת התחזקה ככל שהצדדים התקשו להגיע להכרעה. מומלץ לסקור כמה מן הפיתוחים הטכנולוגיים הבולטים (ותוח ארוך טווח, מטוס, טנק, צוללת, מכונת ירייה, גז חרדל) ואף לבצע עבודת חקר עליהם ברשת האינטרנט (תאריך המצאתם, איזו מדינה הוכיחה עליונות בתחום הנשק הזה, כיצד השפיע על המערכה). עם זאת חשוב להבהיר כי הנזק העיקרי נגרם מכלי הנשק המסורתיים – תותחים ורובים. לגבי חלק מכלי הנשק ניתן למצוא מידע באתר:

<http://www.diggerhistory.info/pages-weapons/heavy-ww1-allied.htm>

מלחמת הפירות. מלחמת החפירות הממושכת שאליה נקלעו הצבאות הייתה אחד מן המאפיינים הבולטים של מלחמת העולם הראשונה. חשוב להבהיר, באמצעות תמונות וקטעי מקור, מהו סוג המלחמה הזה. יש לציין כי הפנייה להתחפרות נבעה בין היתר מן ההתפתחויות בכלי הנשק שנבעו ממירוץ החימוש. עליונות כוח האש על המיגון וכלי התנועה הפכה את החייל לפגיע במיוחד. החפירה נועדה לתת מענה לצורך בהגנה, אך גם הגבירה את הנייחות של המלחמה ואת הפגיעות של הצד התוקף. ההסתערות הפכה ליותר מסוכנת, דרשה אומץ רב וגבתה אבדות רבות. היקף האבדות היה חסר תקדים ובלתי צפוי והשפיע על יתר מאפייניה.

גיוס חובה. לתלמיד הישראלי, שגיוס החובה הוא בעיניו מציאות החיים, חשוב להדגיש כי במדינות אירופה גיוס החובה היה צעד נדיר וקיצוני שנחשב למסוכן ולמהפכני (וכך למשל, הגיוס הכללי של 1792 במהפכה הצרפתית היה אחד מן הגורמים הבולטים להקצנה הדמוקרטית המהפכנית). מומלץ להעלות יחד עם התלמידים השערות באשר להשלכות שיכולות להיות לצעד הזה.

יש להתייחס לגיוס החובה הן כתוצאה של האבדות והתמשכות המלחמה, והן כגורם לתהליכים ולתופעות שהשפיעו על העורף, כמו הצורך בתעמולה, עבודת נשים והקמת מערכת תמיכה סוציאלית.

תעמולה. התעמולה הממשלתית – הן לגיוס האוכלוסייה, הן להשחרת פני האויב והן להורדת המורל שלו – הגיעה במלחמה הזאת לראשונה לממדים נרחבים וחדירתה לחיי הפרט היא אחד ממאפייני הטוטליות של המלחמה. כרזות

התעמולה הרבות מתקופת המלחמה מאפשרות עבודת חקר קלה ומעניינת. יש להתייחס לרעיונות ולסמלים שבאמצעותם ניסו השלטונות לגייס תמיכה במלחמה, ולזהות את הקשר שלהם אל הלאומיות. כמו כן יש לשאול מדוע נזקקו המעצמות לראשונה למערך נרחב של תעמולה. דוגמה לאתר המציג את הכרזות האלה:

http://www.diggerhistory.info/pages-posters/ww1_a.htm

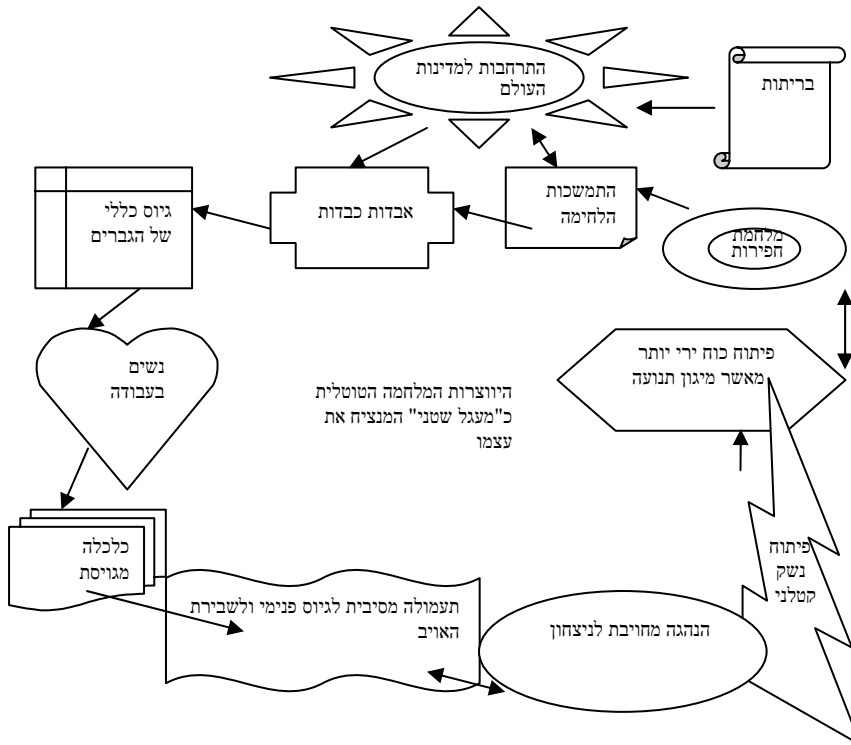
לוחמה כלכלית. המלחמה הממושכת והפנייה ללוחמה כלכלית העבירו את המאמץ המלחמתי אל העורף, וקבעו בהדרגה את גורל המלחמה. בלוחמה כלכלית מנצחות המדינות המפותחות יותר מבחינה כלכלית. ניתן להציע לתלמידים לערוך עבודת חקר על העוצמה הכלכלית של כל הצדדים במלחמה. ככלל, קל לראות כי בין מעצמות המרכז רק גרמניה הייתה מדינה תעשייתית מודרנית. ואכן היא נשאה ברוב הנטל לבדה וקרסה בשל כך.

מלחמה טוטלית כמעגל שטני. מומלץ לנסות לצרף את כל המאפיינים הייחודיים של המלחמה למכלול המבהיר את ההשפעה ההדדית בין הגורמים להתמשכותה, האבדות הכבדות והיקפה הגיאוגרפי-פוליטי. כך ניתן להראות כיצד פעלו רבים מגורמי המלחמה וממאפייניה כרכיבים במעגל שטני, כמודגם בתרשים שבעמוד הבא:

העשרה

א. ניתן להרחיב את הדיון על גורמי המלחמה למשחק תפקידים שבו, לאחר הרצח בסרייבו, עורכים מנהיגי המעצמות רשימה של הסיכונים והסיכויים העומדים בפני מדינותיהם במצב שנוצר. כל קבוצה תגדיר דרך פעולה לנוכח מערך השיקולים הזה, ותחליט האם להצטרף למלחמה ומה היא שואפת להשיג בה. לאחר הצגת עמדותיהן של המעצמות – וסביר כי רובן יעלו לא מעט מניעים להצטרף למלחמה – ניתן לשוב ולשאול מי הגורם למלחמה ומי המעצמה האחראית לה (ראו מסגרת בעמוד הבא).

ב. סרטים אנטי מלחמתיים קלסיים רבים נוצרו על מלחמת-העולם הראשונה. הבולטים שבהם: 'במערב אין כל חדש', 'שדות התהילה' ו'גליפולי'. מומלץ לצפות באחד מן הסרטים תוך הצגת שאלות מנחות על מאפייני מלחמת החפירות (עליונות המגן על התוקף, היקף האבדות, שגרת חיי המלחמה והתמשכותם), על תגובות החיילים למלחמה (מורל, אמונה במטרה, ערך החיים), על יחסם לפיקוד ולהנהגה ועל ההשלכות האפשריות של חוויית המלחמה על החיילים המשוחררים.

היכוננו למלחמה

מיצד תגיבו לידיעה על הרצח בסרייבו?

שם המעצמה:

בעלות הברית:

האויב המרכזי:

העוצמה והיתרונות ביחס למדינות אחרות:

נקודות התורפה:

שאיפות שהמלחמה נותנת סיכוי להגשים:

סיכונים אפשריים כתוצאה מן המלחמה:

מה יהיו צעדינו בעקבות הידיעה על הרצח?

ביבליוגרפיה

- ברברה טוכמן, **אוגוסט 1914**, תל-אביב: דביר, תשנ"ט.
- ברברה טוכמן, **המגדל הגאה: דיוקן העולם לפני מלחמת העולם הראשונה**, תל-אביב: דביר, תשנ"ט.
- ברברה טוכמן, **מזימות במלחמה: מברק צימרמן**, תל-אביב: מערכות, תשכ"ו.
- סירל פולס, **מלחמת העולם הראשונה**, תל-אביב: מערכות, 1981.
- אריך מריה רימרק, **במערב אין כל חדש**, תל-אביב: זמורה-ביתן, תשמ"ב.
- דוד תומסון, **אירופה מאז נפוליאון**, תל-אביב: זמורה-ביתן, תשמ"ד.

פרק 10

אירופה אחרי המלחמה

מוקדים

- התרבות והלכי הרוח
- המשטר והחברה
- השינוי במעמד הנשים
- מעמדה של אירופה

הצעות דידקטיות

חשוב להדגיש כי כמעט בכל תחום היו למלחמה השפעות מנוגדות ומקוטבות. נושא לדיון היכול לעמוד בפני עצמו הוא השאלה: כיצד ייתכן כי אנשים שחוו את אותו אירוע היסטורי מעצב – המלחמה – יגיעו למסקנות מנוגדות?

התרבות והלכי הרוח. בסעיף הזה יש לשים דגש מיוחד על התגובות המנוגדות והמקוטבות. הנושא הבולט הראשון הוא עצם היחס למלחמה וההיסחפות של בני "הדור האבוד" לכיוונים המקוטבים של מיליטריזם ופציפיזם. מומלץ לפתוח בהעלאת השערה לגבי התגובה הצפויה של דור הלוחמים: האם יאהבו את רעיון המלחמה או ישנאו אותו? מכיוון שהתגובה הצפויה היא פציפיזם, יש מקום לנסות להבין לעומק גם את התגובה ההפוכה, ולהבין את משמעותה לגבי עליית האידאולוגיות הפאשיסטית והנאצית.

הנושא הבולט השני – ההשפעה על האמנות והתרבות – נראה חד־משמעי יותר, אך גם קשה יותר להדגמה מעשית. השינוי לכיוון של אמנות המערערת על המוסכמות נראה כיום כמעט מובן מאליו. כדאי לערוך השוואה בין יצירות מזרמים באמנות בסוף המלחמה ובראשית שנות ה־20, כגון דאדא, סוריאליזם ו"אובייקטיביות חדשה" ובין יצירות מן הזרם הרומנטי שנידונו בהקשר ללאומיות, כדי לעמוד על עוצמת השינוי.

המשטר והחברה. גם בסעיף הזה חשוב להדגיש את שתי המגמות המנוגדות לכאורה – הדמוקרטיזציה לעומת האכזבה מממשלות, כולל אלה הדמוקרטיות. ניתן לעמוד על הקשר העמוק בין מלחמה טוטלית וגיוס כללי ובין התרחבות זכות הבחירה ועליית הציפייה של "האדם הפשוט" להשפעה פוליטית.

חשוב לזכור כי האכזבה מהממשלות שהובילו למלחמה גרמה מצד אחד למהפכות דמוקרטיות במעצמות המלוכניות (והמהפכה הראשונה ברוסיה, מהפכות בגרמניה ובאוסטריה), ואולם מצד אחר האכזבה הזאת גרמה לחשדנות רבה כלפי הממשלות במעצמות הדמוקרטיות. מעבר לכך כדאי לציין כי התרחבות ההצבעה יכולה לגרום לאכזבה, שכן יש פער בין תחושת הכוח הנובעת מקבלת זכות ההצבעה על־ידי מעמדות וקבוצות, שלא זכו לה קודם לכן, ובין היכולת שלהם להשפיע בפועל.

השינוי במעמד הנשים. הביטוי המובהק ביותר לדמוקרטיזציה הוא הענקת זכות הבחירה לנשים בעקבות המלחמה. ההתקדמות הזאת הושגה בין היתר הודות להשתתפותן של הנשים בכוח העבודה היצרני בתקופת המלחמה. זוהי דוגמה מקבילה לקשר שבין גיוס כללי ודמוקרטיזציה. כשם שהגיוס הכללי נתפס על־ידי מעמדות מסוימים כמהלך מסוכן ומאיים, כך הענקת זכות ההצבעה לנשים עוררה תחושת איום ולא מעט התנגדות, כפי שניתן ללמוד מניתוח קריקטורות בנושא.

מעמדה של אירופה. ארצות־הברית התחזקה מבחינות כלכלית ופוליטית, ואילו מעמדן של מעצמות אירופה נחלש משתי הבחינות. זאת אף כי שטחי השליטה שלהן התרחבו בעקבות חלוקת שטחי האימפריה העות'מאנית. השינויים העיקריים שחלו לאחר המלחמה היו התלות הכלכלית של מדינות אירופה בארצות־הברית והמעמד שניתן לה כמעין בוררת ומתווכת (מעמד שממנו נסוגה במהירות עם התחזקות הדמוקרטים שתמכו במדיניות הבדלנות).

העשרה והרחבה

בשל כיווני ההשפעה הרבים של המלחמה מומלץ לעשות בנושאים הנידונים בפרק הזה עבודה קבוצתית לפי תחומים. מובן שגם בדרך הזאת כדאי לתת הרצאת פתיחה והרצאת סיכום כדי לקשור את הקצוות.

השאלות המנחות יכולות להיות בנויות סביב השוואות של "לפני ואחרי". אפשר לפתוח את הסקירה באמצעות קריאת דפי הסיום של הספר **במערב אין כל חדש** של אריך מריה רמרק, המתאר את הלוחמים, או באמצעות קריאת דפי הסיום של הספר **העולם של אתמול** מאת סטפן צוויג.

השוואות מתבקשות באמנות בין הסגנון האימפרסיוניסטי ובין סגנון הדאדא או הפוטוריזם ניתן לערוך כעבודת חקר באמצעות האינטרנט:

<http://www.usc.edu/schools/annenberg/asc/projects/comm544/library/images/654.html>

http://www.24hourmuseum.org.uk/content/images/2005_0132.JPG

<http://www.usc.edu/schools/annenberg/asc/projects/comm544/library/images/292.html>

בנושא מעמד הנשים קיימים אתרים רבים העוסקים בהרחבת זכות הבחירה:

[/http://teacher.scholastic.com/activities/suffrage](http://teacher.scholastic.com/activities/suffrage)

בנושא המיליטריזם ניתן להיעזר בקטעים הבאים מכתבי ארנסט יונגר, לוחם בחזית במלחמת העולם הראשונה. שמות ספריו – *In Stahlgewitten* (סערת הפלדה) ו-*Der Kampf als inneres Erlebnis* (המלחמה כחווייה פנימית) – מעידים על עמדתו החיובית כלפי המלחמה. בספר **המלחמה כחווייה פנימית** כתב:

המלחמה היא אבינו, אשר יצר אותנו ברחמן הלוהט של שוחות הקרב כדור חדש, ואנו מכירים בגאווה בצור מחצבתנו. לכן שומה על אמות המידה שלנו להיות הרואיות, אמות מידה של לוחמים, ולא אמות מידה של רוכלים, אשר רוצים למדוד את העולם בכפות המאזניים שלהם.

אנו מתקרבים אל יסודי היסודות, אשר נתגלו לנו לראשונה זה זמן רב בלוע התופת של המלחמה. לא נדרוך בשום מקום אשר בו לא פינתה לנו להבת הסילון את הדרך, אשר בו לא טיהר הלהבירור מבעד לאפר עד היסוד את השטח. דווקא מפני שאנו האויבים האמיתיים, הממשיים וחסרי הרחמים של הבורגני המצוי, נהנים אנו מבלייתו. אבל אנו, אנו איננו בורגנים מצויים. אנו בנים למלחמות ולמלחמות אחרים. ורק אז, כאשר יטואטא כל המחזה הזה של מעגלים מתגלגלים בתוך האין, רק אז יתפתח בתוכנו כל מה שטבעי, אלמנטרי, פראי וטהור, כשיר להולדה בדם ובזרע. רק

אז תוכשר הקרקע להיווצרותן של צורות חדשות (מצוטט בתוך: שלמה אהרונסון, "הארכיטקט של היטלר והפצצת אושוויץ" (חלק ראשון), **אופקים חדשים**, 4 [2003], מהדורת האינטרנט).

ביבליוגרפיה

רוברט יוז, **הלם החדש**, תל-אביב: עם עובד, 1989.
 ג'ורג' ל' מוסה, **הנופלים בקרב**, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ג.
 סטפן צוויג, **העולם של אתמול**, תל-אביב: זמורה-ביתן, תשמ"ג.
 אריך מריה רמרק, **במערב אין כל חדש**, תל-אביב: זמורה-ביתן, תשמ"ב.

פרק 11

הסדרי השלום

מוקדים

- ארבע-עשרה הנקודות של וילסון
- יישום העיקרון הלאומי בהסדרי השלום
- המנדטים במזרח-התיכון
- חוזה ורסאי – הסכם השלום עם גרמניה
- חבר הלאומים

הצעות דידקטיות

ארבע-עשרה הנקודות וחוזי השלום: החזון מול המציאות. מומלץ לדון בקשר שבין מטרות המלחמה המוצהרות, בעיקר החזון האידיאליסטי של וילסון, ובין הסכמי השלום, במיוחד חוזה ורסאי. ההשוואה בין ארבע-עשרה הנקודות של וילסון ובין חוזה ורסאי פשוטה יחסית ומאלפת. הפער בין חזון ארבע-עשרה הנקודות למציאות חוזי השלום, בייחוד חוזה ורסאי, גדול מאוד. הדבר עלול לעורר בקרב התלמידים יחס ציני כלפי המעצמות הדמוקרטיות, ואף כלפי כל ההסדרים שלאחר המלחמה. חשוב לכן לציין גם נקודות שכן יישמו – הקמת מדינות לאום, הגנה על זכויות מיעוטים, הקמת חבר הלאומים. כהסבר לפער

כדאי להתייחס לשני גורמי רקע. האחד הוא כי למעצמות השונות היו מטרות שונות, ואלה התגבשו למעשה בשלבים שונים של המלחמה. לכן מלכתחילה לא ניתן היה להגשים את מטרותיו של וילסון שגובשו לאחר שבריטניה וצרפת כבר הגדירו את מטרות המלחמה לפי האינטרסים שלהן. הגורם השני הוא העובדה כי לארבע־עשרה הנקודות של וילסון היה תפקיד מורכב וכפול. מחד גיסא נתן המסמך הזה לגיטימציה אידיאולוגית ללחימה כלחימה למען הדמוקרטיה וההגדרה העצמית. מאידך גיסא שימש רעיון ההגדרה העצמית פיתוי לעמים במעצמות המרכז הרב־לאומיות לעבור לצד מעצמות ההסכמה. להבנת הרעיון הזה ניתן לנתח את מסמך ארבע־עשרה הנקודות המקורי תוך התייחסות לעיתוי פרסומו, לקהלי היעד השונים שלו וללשון הדו־משמעית שבה נכתב.

חבר הלאומים, יישום העיקרון הלאומי והענקת המנדטים בהסדרי השלום. יש לציין את מרכזיותו של רעיון ההגדרה העצמית וזכויות המיעוטים הלאומיים בהסכמי השלום. בספר הלימוד הובאה לכך הדוגמה של פולין. זוהי עדות לחשיבות הלאומיות כגורם המעצב מציאות. זהו גם בפירוש ניסיון ליישום נקודות וילסון ולתפיסה כי מילוי תביעות לאומיות יוביל ליציבות ולשלום. לנוכח זאת יש להציג שאלות לגבי הסיבות לאי יישום העיקרון במזרח־התיכון. יש מקום להעמיד לדיון את מידת יעילות חבר הלאומים באופן כללי. הכנסת מדינות הלאום כחברות בגוף שנועד לטפח את יציבות העולם עשויה גם לרמז על חלק ממקורות חולשתו. ניתן לסכם את לימוד הנושא הזה בשאלה האם מילוי התביעות להגדרה עצמית אכן מוביל ליציבות (שאלה רלוונטית גם כיום, בייחוד במזרח־התיכון). השאלה הזאת מתקשרת לשאלה הרחבה יותר ביחס להסכמי השלום ותפקידם במניעת המלחמה הבאה או כגורמים לפריצתה.

חוזה ורסאי והסכמי השלום כניסיון ליצירת שלום עולמי וכגורם למלחמת עולם נוספת. במבט לאחור ניתן לטעון כי הסכמי השלום וחוזה ורסאי היו בין הגורמים למלחמת־העולם השנייה. יש להבהיר על מה מתבססת הטענה הזאת. כמו כן יש להראות כי בהסכמים האלה נעשה ניסיון רציני להפיק לקחים ממלחמת־העולם הראשונה. ניתן להעלות את הסוגיה הזאת כשאלת מוקד: האם הסכמי השלום ייצבו את השלום או הובילו לעימות. ראוי להדגיש את המורכבות של התשובה ואת האירוניה של ההיסטוריה שאותה הצגנו גם ביחס לגורמים למלחמת העולם הראשונה: יוזמות למניעת מלחמות הובילו שוב ושוב למלחמות אחרות.

העשרה והרחבה

ניתן לקיים משחק תפקידים בין נציגי מעצמות ההסכמה על הדרך שבה יש לנהוג באוסטריה ובגרמניה וכן במדינות החדשות שיקומו. הצעה למשחק מורחב בנושא ניתן למצוא בחוברת **הוראת היסטוריה** בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תש"ס. מתקופת ועידת השלום נשמרו קריקטורות המבטאות תפיסות שונות לגבי ההוגנות של ההסכמים ותועלתם. מומלץ לנתחן ולזהות את העמדות הסמויות בהן כעדות לכך שגם בעת חתימת ההסכמים ניתן היה לחזות את נקודות התורפה שלהם, ולא רק במבט לאחור.

ביבליוגרפיה

אדוארד הלט קר, **יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות עולם**, תל-אביב: עם הספר, 1967.

<http://www.historyonthenet.com/WW1/versailles.htm>

שער שני

לאומיות יהודית

יחידה ד: צמיחתה של לאומיות יהודית באירופה

פרק 12

הגורמים שעיכבו התעוררות לאומית יהודית

מוקדים

- היהודים כלאום
- הגורמים שעיכבו את צמיחתה של הלאומיות היהודית

הצעות דידקטיות

היהודים כלאום: האם היהודים הם לאום או בני דת משותפת בלבד? הגדרת היהדות כדת מוצגת בהקשר הזה כניגוד של הצגתה כלאום. ראוי להתייחס מלכתחילה להשפעה הסותרת שיש לדת בהתפתחות הלאומיות היהודית. היהודים הם מן העמים העתיקים בהיסטוריה, ויש להם מכנים משותפים ברורים כמו שפה, כמיהה לארץ מוצא, מוצא אתני ותפיסת העבר המשותף. מצד אחד, המאפיינים המשותפים, המאפשרים לראות את היהודים כלאום, נובעים מן הדת או נשמרים בזכותה. מצד אחר, הדת היא אחד המחסומים הבולטים להתפתחות הלאומיות היהודית. חשוב להבהיר כי כיום הדת נתפסת על-ידי יהודים דתיים ומסורתיים

רבים כהמשך של הלאומיות, אך במאה ה־19 נתפסה הדת על־ידי יהודים רבים כנבדלת מן הלאום.

ייחוד העיתוי של התפתחות הלאומיות היהודית. הדיון בשאלה מדוע התפתחה הלאומיות היהודית רק בסוף המאה ה־19 מבוסס על ההנחה כי הלאומיות היא יעד של ההתפתחות הטבעית של העמים או שלב בה. מכיוון שהעמים והקבוצות האתניות השונות באירופה פנו ללאומיות מראשית המאה ה־19, סביר היה כי גם היהודים יפנו למסלול הזה באותה תקופה. חיוני להציג את הנחת היסוד הזאת ולדון בה. רק כך ניתן יהיה להבהיר כי התנועה הלאומית היהודית התפתחה מאוחר יותר מתנועות לאומיות אחרות. לאחר העלאת שאלה בנוגע לעובדה שהתנועה הלאומית היהודית התפתחה מאוחר יותר, יש לחפש את הגורמים לכך ולנסות להסבירם.

הגורמים שעיכבו את צמיחתה של הלאומיות היהודית. הנושא הזה מורכב, מכיוון שלעתים גורמים סותרים הובילו לאותה תוצאה. מן הראוי לנסות להבין, למשל, כיצד ייתכן שהן זרם האורתודוקסיה והן זרם ההשכלה עיכבו את הלאומיות היהודית וגילו עוינות כלפיה בראשיתה. הסיבה לכך היא ששני הזרמים חששו מריבונות יהודית. האורתודוקסיה חששה מהעדפת ריבונות האדם על ריבונות האל ומעזיבת הדת וכן מהפרת איסור "העלייה בחומה". ההשכלה חששה מהיבדלות של היהודים כלאום בדיוק כאשר ניתנה להם אמנציפציה במסגרת מדינות הלאום האירופיות שבהן חיו.

העשרה והרחבה

מומלץ לקיים דיון עקרוני, ואף לערוך משפט, בשאלה: האם האמנציפציה וההשתלבות בחברה האירופית הועילו ליהודים או פגעו בהם. דיון כזה יכול לחדד את ההבחנה בין ההשפעות הסותרות של האמנציפציה על היהודי כיחיד, היהודים כלאום והיהדות כדת.

מומלץ לחלק את הכיתה ליהודים בעלי תפקידים שונים וזהויות שונות (רב אורתודוקסי, סוחר אמיד, יהודי רפורמי, עורך־דין ומדינאי יהודי, משכיל – מרצה או חוקר באוניברסיטה, רוכל, עקרת בית, אישה משכילה, ציוני חילוני) ולהכין לכל דמות נאום בזכות האמנציפציה או נגדה.

בכיתה חזקה יותר ניתן לשלב את הפעילות הזאת עם עבודת חקר על דמויות היסטוריות המייצגות את הזהויות האלה ולשער מה הייתה עמדתם על־פי קטעים מהביוגרפיה שלהם המופיעה באנציקלופדיה העברית. אישים מתאימים לפעילות

הזאת: הרב שמשון בן רפאל הירש (הרש"ר הירש), משה מנדלסון, בתו ברנדל מנדלסון (דורותיא שלגל), אברהם גייגר, הברון אדמונד דה רוטשילד ו"אחד העם". בכיתה חלשה ניתן לבנות תהליך חקר הפוך. יש לפתוח בטענה: האמנציפציה הועילה ליהודי הבודד אך פגעה ביהדות ובקהילה היהודית. לאחר מכן יש להציע כמה דוגמאות היסטוריות להתקדמות היהודי הבודד ולהיחלשות הקהילה והדת. את חלקן ניתן לאסוף מתוך סיפורי האישים המוזכרים בפסקה הקודמת על בסיס תיאורן באנציקלופדיה עברית או בספר הלימוד. הפעילות בכיתה תתמקד במיון הדוגמאות לפי תחומים (פרטיקהילתי, כלכלי-משפטי, תרבותי, חינוכי, תעסוקתי) ולפי השפעה חיובית או השפעה שלילית.

ביבליוגרפיה

שמואל אלמוג (עורך), **לפני היות הציונות: לתולדות הרעיון הלאומי היהודי ושאלת ארץ-ישראל**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א.
יעקב כ"ץ, **לאומיות יהודית**, ירושלים: הספריה הציונית, תשל"ט.
בנימין פינקוס ואילן טרואן, **סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה**, באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשמ"ט.

פרק 13

הגורמים שעודדו את צמיחתה של הלאומיות היהודית

מוקדים

- התפתחות הלאומיות היהודית כתגובה ללאומיות הכללית
- האנטישמיות במערב אירופה ובמרכזה
- שורשיה של האנטישמיות המודרנית
- האנטישמיות ברוסיה

הצעות דידקטיות

התפתחות הלאומיות היהודית כתגובה לתמורות שחלו בלאומיות הכללית: גורמים מעכבים ומעודדים. לפני ההתמקדות וההעמקה באנטישמיות ובמצוקת היהודים מומלץ לדון בשינוי שחל עם הזמן בתפקיד שמילאו גורמים שונים

בהתפתחות הלאומיות היהודית. כמה מהם – למשל, הלאומיות הכללית, ההשכלה והאמנציפציה – פעלו תחילה כגורמים שערכו את הלאומיות היהודית, ולאחר מכן כגורמים שעודדו אותה. המורכבות הזאת עלולה לבלבל את התלמידים.

זיהוי הקשר הסיבתי־זמני בין הגורמים המעכבים ובין הגורמים המעודדים את הלאומיות עשוי להקל על ארגון החומר והבנתו. באופן כללי ניתן לראות תהליך שבו במשך הזמן גורמים מעכבי התפתחות איבדו את עוצמתם והפכו לגורמים מעודדי התפתחות. כך, למשל, הדת ככוח שמרני הייתה גורם מעכב עלייה וריבונות. ואולם עם ירידת כוחה, המסורת היהודית הייתה הבסיס לזהות אתנית משותפת ליהודים שגרמה להם לראות את עצמם כקשורים וכעֲרֵבִים זה לזה. לאחר שתהליך החילון שחק את העמדה האורתודוקסית, שהייתה גורם שעכב את העלייה לארץ ואת ביטול מצב הגלות, היה סיכוי רב יותר לתפיסה לאומית אקטיבית. לאחר הצלחת התנועות הלאומיות באירופה נוצרו משטרים ומדינות שאִפשרו ליהודים השתלבות חוקית. אלה הניעו את תהליך האמנציפציה, אך גם שימשו דגמים לחיקוי ללאומיות היהודים. לאחר שהשתלבות היהודים בחברה הסובבת במסגרת האמנציפציה הפכה לנרחבת, היא עוררה תגובות נגד ואלה גרמו ליהודים אכזבה ועוררו בהם את הצורך במסגרות לאומיות משלהם. עליית הלאומיות האתנית גרמה לדחיית מיעוטים "זרים" מן הלאום, ודחקה את היהודים לחפש לאום משלהם.

בכיתה חלשה ניתן לפתוח בטענה הבאה: הגורמים שערכו את התפתחות הלאומיות היהודית בתחילת המאה ה־19 אִפשרו את התפתחותה בסוף המאה ה־19. לאחר מכן יש להבהיר כי לרוב הגורמים היו שתי פנים. יש לציין כי האנטישמיות ברוסיה אינה דוגמה לטענה הזאת. ברוסיה, האנטישמיות לא התעוררה על רקע אמנציפציה והשתלבות אלא הייתה יוזמה של השלטונות שחיפשו שעיר לעזאזל.

ניתן לסכם את המידע הרב בפרק הקודם ובפרק הזה בטבלה המציגה ניגודים:

גורמים מעודדים

גורמים מעכבים

הזהות האתנית המקשרת בין יהודים	התפיסה הדתית המסורתית
תהליכי חילון המשחררים מאיסורי "העלייה בחומה"	תנועת ההשכלה היהודית המשתלבת בתרבות
לאומיות אתנית הדוחה יהודים מ"גוף" הלאום. התנועות הלאומיות כדגם לחיקוי	לאומיות אזרחית המאפשרת השתלבות כל אזרח בלאום
האכזבה מהשלכות האמנציפציה	אמנציפציה – שוויון זכויות
מצוקה כלכלית בקרב יהודי רוסיה	הצלחה כלכלית של יהודי מערב אירופה
אנטישמיות	

האנטישמיות במערב אירופה ובמרכז וקישלון האמנציפציה

יש להדגיש את הממד הדיאלקטי, כלומר, התגובתי והמתפתח, בקשר שבין תהליכי קדמה ושוויון ובין תגובות נגד שמרניות ומפלוגות. התופעה שהתקדמות דווקא מעוררת חרדות מן השינוי, ובעקבות כך קיימת נטייה לשמרנות, חוזרת ונשנית בהיסטוריה. לשאלת הדריכה "מדוע דווקא במדינות שהיו הראשונות שהעניקו שוויון זכויות ליהודים התפתחה אנטישמיות נרחבת?" ניתן לענות בכמה דרכים. כדאי להדגיש שני גורמים הקשורים זה לזה. הראשון הוא שבמדינות שבהן ניתנה אמנציפציה ניכרת השתלבות של היהודים בכלכלה ובחברה המתפתחות. ההשתלבות הזאת, בייחוד במקצועות ובתפקידים שהעוסקים בהם באים במגע עם קהל, כמו מסחר ושירותים, הפכה אותם לבולטים ולמורגשים יותר מקבוצות אחרות, ולעתים למעוררי קנאה. הגורם השני הוא שמדינות האמנציפציה, שהיו גם המתקדמות ביותר באירופה מבחינות כלכלית וטכנולוגית, היו אלה שעברו את השינויים החברתיים המהירים והעמוקים ביותר. השינויים האלה עוררו חרדות ומצוקה בקרב שכבות רחבות בעם אשר חיפשו קבוצה חברתית שאותה יוכלו להאשים כגורם לצרותיהם. היהודים היו שער לעזאזל "טבעי" עבור השכבות האלה הן בשל שנאת ישראל המסורתית, הן משום שהיו בולטים ועוררו קנאה עקב השתלבותם הכלכלית-חברתית והן משום שסימלו את תהליכי השינוי מעוררי החרדה.

הייחוד של האנטישמיות המודרנית. בשל הנטייה הקיימת בישראל לראות באנטישמיות תופעה בעלת מהות קבועה ועל-זמנית ("העולם כולו נגדנו" "בכל דור ודור קמים עלינו לכולתנו") חשוב לעמוד על החידוש והייחוד של האנטישמיות המודרנית במערב אירופה.

ניתן להציג את הניגודים ולהדגיש את ההבדלים בטבלה שבה המורה ממלא את מאפייני האנטישמיות המסורתית והתלמידים מלקטים וממלאים בה את המאפיינים החדשים.

אנטישמיות מודרנית	אנטישמיות מסורתית	
מדעית-גזענית, לאומית, כלכלית	דתית	הנמקה תיאורטית
האשמה בניצול בני הלאום בהווה ובניסיון להשתלט עליהם. זיהום הגזע. בגידה. האשמה בקוסמופוליטיות.	האשמה ברצח ישו והתעלמות מבשורתו	השלילי בדמות היהודי
שאיפה לסילוק היהודים מן המדינה או מן הלאום או להשמדם	נכונות לאפשר ליהודים להתקיים כדי ללמדם לקח ולהשפילם	הדרך לטיפול ביהודים
התכונות השליליות המיוחסות ליהודים הן מולדות ולא ניתן לשנותן	התכונות השליליות המיוחסות ליהודים ניתנות לשינוי באמצעות המרת דת	מידת היתכנות השינוי בדמות היהודי

יש לציין כי בימיה הביניים דחיקת היהודים לעיסוקים כמו הלוואה בריבית ביטאה את נחיתותם והרחקתם מן האדמה, שהייתה משאב יוקרתי ובעל עוצמה כלכלית. ואילו במאה ה-19 הדימוי של היהודים כאנשי ממון, "רטשילדים", מבטא את העוצמה הדמיונית המיוחסת להם במאה שבה ההון היה המשאב היוקרתי ובעל העוצמה הכלכלית הרבה ביותר.

האנטישמיות של השלטון ברוסיה. מומלץ לציין את השוני בין האנטישמיות במערב אירופה וברוסיה. במערב אירופה צמחה האנטישמיות על רקע ההתקדמות הכלכלית-חברתית והיציבות היחסית של המשטר. ברוסיה המצב הכלכלי-חברתי של שכבות רבות בעם היה קשה והשלטון היה חלש ולא אהוד. כדי להסיט את זעם העם שהיה שרוי במצוקה כלפי השלטונות ולכוונו אל שער לעזאזל יזם השלטון עצמו את האנטישמיות.

הרחבה והעשרה

לסרטים תיעודיים בנושא הפוגרומים ניתן להיעזר בסדרה 'עמוד האש', פרקים 1-2, הטלוויזיה הישראלית, רשות השידור, תשל"ח.

Rex Bloomstein, *The Longest Hatred*, Great Britain 1993

קישור לנושא אנטישמיות באתר יד ושם:

http://www1.yadvashem.org/Odot/prog/INDEX_gibuy.ASP?gate-1-1

קישור לדיון בפרשת דרייפוס:

<http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1-1627>

ביבליוגרפיה

שמואל אטינגר, **האנטישמיות בעת החדשה: פרקי מחקר ועיון**, תל-אביב: ספרית פועלים, תשל"ט.

הדסה בן עתו, **השקר מסרב למות: מאה שנות הפרוטוקולים של זקני ציון**, תל-אביב: דביר, תשנ"ח, 1998.

יוסף גולדשטיין, **שנאת ישראל ואנטישמיות**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשמ"ה.

יחידה ה: התנועה הציונית בשנים 1881–1914

פרק 14

ראשיתה של הציונות – חובבי ציון

מוקדים

- חובבי ציון
- אגודת ביל"ו
- פינסקר ואוטואמנציפציה
- איחוד אגודות חובבי ציון
- הציונות המעשית

הצעות דידקטיות

חובבי ציון אל מול המהגרים מערבה – בין פתרון אישי ללאומי. חשוב להבהיר את הייחוד והחידוש בפעילותם של חובבי ציון למען עלייה לארץ-ישראל. בהשוואה להגירתם של מאות אלפי יהודים מרוסיה בעקבות הפוגרומים. נראה כי החידוש אינו בעצם ההגירה או בהקמת המושבות, ואף לא בעלייה לארץ-ישראל, שהרי יהודים היגרו לארגנטינה ולארצות-הברית והקימו בהן מושבות חקלאיות או עלו לארץ-ישראל ממניעים דתיים במשך הדורות.

על ייחוד התנועה ניתן ללמוד מכרוז של ביל"ו. הייחוד בהשוואה ליתר המהגרים הוא בבחירה ללכת לטריטוריה הלאומית ולשנות את אורח החיים ליצרני, אך החידוש הוא קודם כול במניע הלאומי. כלומר, העולים חובבי ציון ראו בעלייה לארץ-ישראל פתרון לא רק לבעיותיהם האישיות אלא לבעיות של העם היהודי, ואמצעי להיחלץ ממצב של מיעוט זר ("הגרים"). ניתן לחדד את הייחוד הזה באמצעות השוואה בין עליית חובבי ציון ליוזמה מקבילה בזמן ליישוב יהודים במושבות חקלאיות בארגנטינה על-ידי הברון הירש. לקישור לנושא:

<http://www.focus-on.co.il/FOCUS-ON/999-SHOESH/MI/HIRSH/00-BERON-HIRSCH.htm>

מיחידים לתנועה: אגודת ביל"ו, אוטואמנציפציה ואיחוד אגודות ציון. תהליך ההתפתחות של חובבי ציון הוא דוגמה מצוינת להצגת המרכיבים החיוניים לצמיחתה של תנועה פוליטית חברתית. המרכיב הראשון הוא החברים הפעילים בה (אגודות, ביל"ו); המרכיב השני הוא המצע, האידיאולוגיה המנוסחת (אוטואמנציפציה); המרכיב השלישי הוא המנגנון (איחוד התנועה, ועידת קטוביץ); והמרכיב הרביעי הוא המנהיגות (פינסקר).

יש להפנות את תשומת הלב לסדר הופעתם של המרכיבים האלה בתנועת חובבי ציון, ובהמשך לעמוד על הסדר השונה, ההפוך כמעט, של הופעתם בהקמת התנועה הציונית על-ידי הרצל. ההבדל הזה מדגים את השוני העמוק בין הציונות המעשית והציונות המדינית. המוקד של תנועת חובבי ציון היה רצונם של הפעילים לחולל שינוי באופן מעשי ומיידי, האידיאולוגיה וההתארגנות באו בשלב מאוחר יותר. גם האידיאולוגיה הייתה מנוסחת באופן עמום, והמרכזיות של ארץ-ישראל בה השתנתה בהתאם להשקפותיהם של הפעילים השונים ולרקע שלהם.

מומלץ להציג את השאלה: מדוע המעשיות והנטייה לפעולה בקבוצות קטנות היו נקודות יתרון ומדוע היו גם נקודות תורפה של חובבי ציון כתנועה?

הציונות המעשית – נקודות חוזק ונקודות תורפה. מעשיות היא יתרון בתנאים שבהם מתאפשרת פעילות חופשית אך לא התארגנות רשמית. ואולם כאשר אפשרויות הפעולה הישירה נבלמות (במקרה הזה על-ידי השלטונות ברוסיה ובאימפריה העות'מאנית) עלולה קבוצת הפעילים, שרק השאיפה לפעולה איחדה אותה, לאבד את התלהבותה, מטרותיה יתעמעמו והיא עלולה להתפרק. כדי להמשיך לפעול נדרשת הגדרת מטרה עקרונית משותפת (אידיאולוגיה) ומוסדות (ועידה, הסתדרות) שישמרו על הקשר בין הפעילים ושייצגו אותם במגעיהם עם השלטונות. קבוצת הפעילים המפוזרים גם זקוקה למנהיג שיתווה לה את הדרך ושעמו ניתן יהיה להזדהות. כל אלה הופיעו באיחור בתנועת חובבי ציון והיו חלשים יחסית.

בכיתה חלשה ניתן לפתוח בתיאור תמציתי של התהליך: תנועת חובבי ציון הייתה תנועה לאומית יהודית ש"צמחה מן השטח" בתגובה לאנטישמיות במזרח אירופה, ובהדרגה גיבשה מצע, מוסדות ומנהיגות. יש להביא דוגמאות והוכחות לכל מרכיב בתיאור ולהעלות את השאלות הבאות: מדוע אנו רואים בה תנועה לאומית? מה ביטא "צמיחה מן השטח" בניגוד לארגון "מלמעלה"? איזה מסמך שימש מצע? מתי ואיך נוצר המנגנון בה?

העשרה והרחבה

אחת מן הדרכים הבולטות לעמוד על תפיסתה האידיאולוגית של תנועת חובבי ציון היא ניתוח שירים עבריים בני התקופה, כמו 'חושו אחים חושו' ו'התקווה' (השיר כונה באותה עת 'תקוותנו').

כדי לעמוד על ההבדל בין הכמיהה המסורתית של היהודים לציון ובין העמדה הלאומית החדשה אפשר להשוות את השירים האלה לשיר 'לבי במזרח' של יהודה הלוי. הכמיהה המובעת בשירו של יהודה הלוי לארץ-ישראל קשורה למימוש צווים דתיים ולבית המקדש, ואינה קוראת לפעולה. לעומת זאת, השירים של העלייה הראשונה קוראים לעלייה בפועל לארץ-ישראל וניכר בהם הרצון בחירות לאומית-מדינית.

ביבליוגרפיה

יוסף גולדשטיין, **בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881–1914**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תש"ם.

דוד ויטל, **המהפכה הציונית**, כרך א', תל-אביב: עם עובד והספריה הציונית, תשנ"א.

שולמית לסקוב, **הביל"ויים**, ירושלים: הספריה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית העולמית, תשל"ט.

נתן שחר, **שיר שיר עלה נא**, תל-אביב: מודן, תשס"ו.

פרק 15

הרצל והציונות המדינית

מוקדים

- הרקע לפעילותו של הרצל
- תפיסתו המדינית של הרצל
- תחילת פעילותו של הרצל

הצעות דידקטיות

הרקע לפעילות הרצל – מקומה של האישיות בהיסטוריה. זהו הפרק היחיד המתמקד באישיות היסטורית מסוימת. מומלץ להיעזר בהוראת הנושא בתיאור הרב המתאר את דמותו של הרצל, כמו קטעים מיומנו והתוכנית 'עמוד האש'.

מומלץ לעמוד על כמה שאלות מרכזיות:

1. מה בדמותו ובביוגרפיה (מקצוע, השכלה, תרבות) של הרצל הפך אותו למתאים להנהגת התנועה הלאומית היהודית?
2. מהי תרומתו האישית הייחודית של הרצל להתפתחות התנועה הלאומית היהודית?
3. מהם הכשלים או החולשות בפעילותו הציבורית וכיצד ניתן לראותם כנובעים מאישיותו או מן הביוגרפיה שלו?
4. מדוע המנהיג של תנועה, שרוב חבריה היו יהודים מסורתיים שחיו במזרח אירופה, היה דווקא יהודי מתבולל מערב אירופי?

בהקשר הזה יש להדגיש כי הודות לניסיון של הרצל בתחום התקשורת והתיאטרון הייתה לו מיומנות רבה ביצירת יחסי ציבור שהיו חיוניים לתנועה בראשית דרכה. חינוכו הגרמני-הבורגני והשכלתו הגבוהה הפכו אותו לדמות מרשימה הן בעיני יהודי מזרח אירופה, שהעריצו את הקדמה של גרמניה, והן בעיני מנהיגים זרים. ואולם הדגש ששם על יחסי ציבור וקשרים עם מנהיגים היו גם מנקודות התורפה שלו. לתנועה הקטנה שהנהיג לא היה מה להציע למנהיגי המעצמות מעבר ליחסי הציבור שלה, וזאת בתקופה שדווקא כוח ו"ריאל פוליטיק" שלטו בזירה המדינית.

הרצל ויצירתו הספרותית-פוליטית. תוך עיסוק באישיותו של הרצל ניתן גם לשאול כיצד השפיע הרקע שלו על דמות המדינה שחזה. לשם כך מומלץ מאוד להיעזר ברומן האוטופי **אלטנוילנד** שתורגם לעברית כמה פעמים. ברומן הזה מתוארת חברה המשקפת את עולמו הרוחני של הרצל – ליברל נאור של סוף המאה ה-19. זוהי חברה של משק חופשי אך קואופרטיבי, שבה היהודים מקיימים תרבות גרמנית-אירופית וחיים עם הערבים ביחסי שלום ושוויון זכויות.

הרצל ומגמות בלאומיות המודרנית. לעומת זאת, בהקשר הרחב של הכלים המושגיים לניתוח הלאומיות כדאי להתייחס להבחנות כמו:

1. האם תפיסתו של הרצל את הלאומיות היהודית תואמת ללאומיות האזרחית או ללאומיות האתנית?
2. האם דרך פעולתו של הרצל תואמת לגישה הליברלית או לגישה האינטגרלית, למאבק "מלמטה" או למאבק "מלמעלה"?

תחילת פעילותו של הרצל. כדאי לשים לב לכך שבראשית דרכו של הרצל תפיסתו הייתה תואמת יותר ללאומיות האינטגרלית והאתנית. בלאומיות היהודית הוא לא ראה בחירה אלא כפייה חיצונית, והוא פנה ישירות אל ראשי המדינות כדי שינהלו עבורו את המאבק הלאומי "מלמעלה". בהמשך ניכרים התפתחות הגישה הליברלית של הרצל והניסיון לארגן תנועה רחבה של מאבק "מלמטה".

העשרה והרחבה

סרטים

ענת זלצר ומודי בר־און, **הכול אנשים – הרצל**, ישראל: הטלוויזיה החינוכית, תשנ"ט.

אמנון רובינשטיין, **הרצל**, ישראל: שירות הסרטים הישראלי בשיתוף עם שידורי קשת, 1997.

אתר העוסק בביקור הרצל בארץ־ישראל:

http://www.snunit.k12.il/cgi-bin/galim/concepts/show_concept.pl?act-show_concept&Id=10

ביבליוגרפיה

עמוס אילון, **הרצל**, תל־אביב: עם עובד, תשל"ז.

דוד בריקסטון ואריאל פלדשטיין (עורכים), **מאלטנוילנד לתל־אביב: בין חלומות למעשים**, ירושלים: הספריה הציונית, תשס"ו.

בנימין זאב הרצל, **עניין היהודים – ספרי יומן**, כרך א – 1895–1898, ירושלים: מוסד ביאליק – הספרייה הציונית, תשל"ז.

יוליוס ה' שפס, **תאודור הרצל, 1860–1904: אם תרצו, אין זאת אגדה**, לוד: מחברות לספרות, תשס"א.

פרק 16

הקמת התנועה הציונית

מוקדים

- הקונגרס הציוני הראשון
- החלטות הקונגרס – תוכנית בזל ובניית מוסדות התנועה
- פעילות מדינית
- גישת הציונות המדינית של הרצל

הצעות דידקטיות

תוכנית בזל כהישג וכפשרה. יש להדגיש את המרכיבים של תוכנית בזל כבסיס המוסכם לציונות עד ימינו. זוהי אחת מן ההזדמנויות הראשונות לנתח מקור ראשוני. יש לשים לב לכך שהמסמך הזה אינו רק מצע אידיאולוגי אלא תוצר של מאבקי כוחות וצרכים סותרים. כך, למשל, ראוי לשאול על ניסוחים כגון "בית לאומי" במקום "מדינה" ועל עמימות הניסוח בסוגיה הטריטוריאלית. ניסוחים אלה ניתנים לניתוח כדרכים להרגיע את המעצמות שאליהן תכנן הרצל לפנות.

מוסדות התנועה הציונית כשלד וכדגם של מדינה. בניית מוסדות התנועה הציונית, שהייתה הפעולה הבולטת של הרצל וההישג בר הקיימא שלו, ראוי לתשומת לב מיוחדת. מן הראוי להדגישה כתרומתו הייחודית של הרצל וכביטוי לגישתו הדמוקרטית הליברלית.

כדאי להציג את הדמיון בין המבנה של מוסדות התנועה ובין המבנה של מדינה דמוקרטית כאמצעי להבנת תפקידיהם. ניתן להקביל כל רובד בתנועה הציונית לרובד הקרוב אליו במדינה מודרנית. למשל, ההסתדרות הציונית, שהייתה מורכבת מכלל שוקלי השקל, היא המקבילה לקהל האזרחים הנושאים בחובות ובעלי זכות הבחירה במדינה. הקונגרס הציוני מקביל לרשות המחוקקת הנבחרת (פרלמנט, כנסת). הוועד הפועל, על זרועותיו השונות, מקביל לממשלה ולמשרדה, ואילו הנשיא מקביל ראש הממשלה. ניתן לעשות את ההקבלה הזאת באמצעות הטבלה המוצעת בספר ולהתקדם בה באחד משני כיוונים. בכיתה חזקה אפשר לפעול בדרך הגילוי – להטיל על התלמידים למיין "תפזורת" מוסדות של מדינה ושל התנועה הציונית ולציין מה עולה מן המיון לגבי מבנה התנועה. בכיתה חלשה ניתן לפתוח בהגדרה של מוסדות מדינה ובטענה כי תנועה זו מקבילה למדינה. הפעילות העיקרית תהיה שיבוץ של המוסדות לאלה המקבילים במדינה ריבונית.

בהעמקה בנושא מוסדות התנועה ראוי לעשות הבחנה בין מוסדות המכוונים לדיפלומטיה ולפעילות פוליטית פנימית ובין מוסדות המכוונים לעבודה יישומית (כמו המשרד הארץ-ישראלי או הקרן הקיימת). ההבחנה הזאת תשמש בסיס לזיהוי השפעת הציונות המדינית והציונות המעשית על מבנה התנועה.

מעמד ההסתדרות הציונית. כאמור, ההסתדרות הציונית הייתה בראשיתה ארגון גג זעיר של ציונים שהיו מפוזרים במדינותיהם וחלוקים בדעותיהם. חשוב להבהיר מדוע הפך הגוף הזה בסופו של דבר למייצג של העם היהודי. ייחודה של ההסתדרות הציונית היה בכך שהציעה מבנה ייצוגי ההולם את עקרון ההגדרה העצמית, ובכך שמנהיגיה זיהו במקרים רבים את הכוחות הבולטים בזירה הבין-לאומית וידעו להתקרב אליהם.

בנוסף יש להסביר כיצד הפכו המוסדות האלה בהדרגה למוסדות של "המדינה שבדרך". המוסדות אפשרו לחלק מן העם היהודי להתנסות בשלטון עצמי דמוקרטי אף כי היה מפוזר במדינות שונות וללא מדינה משלו. התנועה הציונית היא גם בבחינת "תרגיל מדיני" מבריק, משום שבניית מוסדות ייצוגיים, גם אם ההשתתפות בהם מועטה, אפשרה לציונים להציג עצמם כנציגים לגיטימיים של העם היהודי כולו. ניתן לעמוד על כך בשאלת דריכה: כיצד יכולים כמה עשרות אלפי ציונים לטעון כי הם מייצגים את העם היהודי המונה למעלה מעשרה מיליונים?

הפעילות המדינית. בבדיקת שלושת ערוצי הפעילות המדינית של הרצל (ותורכיה, גרמניה ובריטניה) יש להבהיר מדוע פנה הרצל אל כל אחת מן המדינות. לגבי כל מעצמה ניתן לברר האם הייתה לה, על-פי הערכתו של הרצל, יכולת השפעה בעניין הקמת בית לאומי, ואיזה אינטרס היה לה, לדעתו, לסייע לתנועה הציונית.

פולמוס אוגנדה. בעניין פולמוס אוגנדה והציונות בכלל יש להציג את השאלה העקרונית: האם מטרת הציונות היא להציל יהודים מאנטישמיות או לבנות מדינת לאום בנחלה ההיסטורית של העם. מומלץ לעסוק בפולמוס אוגנדה כדיון בכיתה שבו על כל קבוצה להציג את טיעוניה ולסתור את טיעוני האחרות. בדיון כזה ניתן למנות גם קבוצות שונות: קבוצה האחראית על מידע ותקשורת, שתדווח, למשל, על פוגרום קשינב וקבוצת מומחים שתיתן חוות דעת על איכות הקרקע והאקלים באוגנדה.

הציונות המדינית של הרצל. ניתן לעשות הנגדה בין התפתחות הציונות המדינית של הרצל ובין התפתחות הציונות המעשית המיוצגת על-ידי חובבי ציון. אפשר להראות כי חובבי ציון החלו כפעילי שטח וכאגודות בודדות, גיבשו מצע אידיאולוגי, לאחר מכן הקימו ארגון גג ולבסוף בחרו מנהיג. התהליך שיום הרצל

היה כמעט הפוך: בתחילה הוא בנה עצמו כמנהיג הפונה אל מנהיגים, בהמשך ניסח אידיאולוגיה, לאחר מכן יזם הקמת מנגנון, ורק לבסוף פנה לפעילים בשטח. **פעילות הרצל בשנותיו האחרונות.** ניתן לשאול האם פעילותו של הרצל לאחר הקמת התנועה הציונית שונה באופן מהותי מפעילותו לפני כן. נראה כי לאחר שהקים את המוסדות חזר הרצל במרץ מחודש בדיוק לאותם דפוסי פעילות שנכשלו לפני הקמת התנועה: פנייה למנהיגי אומות ויחסי ציבור. ואולם בשלב הזה הוא פנה אליהם כ"נציג העם היהודי" בעל לגיטימציה לתבוע זכויות למען העם כולו. ואכן נראה כי לפחות מבחינת תשומת הלב וההכרה הרשמית זכה הרצל למעט יותר הצלחה. יש מקום לשאול האם הפיק לקח מכישלונותיו בראשית פעילותו? מצד אחד נראה כי הקמת התנועה הציונית הייתה לקח מובהק מכישלונותיו; מצד אחר נראה כי השיבה לדפוס המדיני מעידה על התעלמות מן החולשה של הדפוס הזה ועל אי הפקת לקחים. מכיוון שיסוד מרכזי באידיאולוגיה שלו הוא הצ'רט, האם הייתה לו אפשרות אחרת?

העשרה והרחבה

אף כי הפרק הזה מתמקד בפעילות הציונית בתפוצות חשוב לזכור כי זה היה עיסוקה העיקרי של התנועה הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה. ניתן לפתוח בשאלה: מהו תפקידה של התנועה הציונית כיום (הסוכנות היהודית) ומה היו תפקידיה העיקריים בעבר? מומלץ אף לרשום את התשובות כדי להשוותן לאלה שיינתנו לאחר לימוד הפרק. סביר להניח כי רוב התלמידים ישערו כי הפעילות של התנועה הציונית התמקדה בעלייה לארץ־ישראל ובהתיישבות בה. לאחר מכן כדאי לחשוף את תחומי הפעילות העיקריים וההשקעה היחסית בהם.

שאלת הדריכה בפרק זה יכולה להיות: מדוע התמקדה התנועה הציונית קודם כול בפעילות דווקא מחוץ לארץ־ישראל? לאחר מכן מומלץ לחלק את הכיתה לקבוצות שיעסקו בתחומי הפעילות השונים. יש להקצות כמובן מספר רב יותר של קבוצות לנושאים שעליהם קיים מידע רב, כמו הפעילות המדינית ו"עבודת ההווה". כל קבוצה תציג את הפעילות/יות בתחומה ותנמק מדוע אלה הן הפעילויות החשובות ביותר. בסיום ניתן לנהל דיון המדמה דיון בקונגרס הציוני על סדר העדיפויות הראוי של פעילות התנועה הציונית.

לפעילויות מקוונות העוסקות בהרצל ובראשית התנועה ניתן להיכנס לשני האתרים הבאים, שבהם ניתן מקום נרחב ללבטים של הרצל בראשית דרכו ולהחלטות שקיבל:

http://zion100.snunit.k12.il/herzl/quiz_mavo.html

<http://www.jafi.org.il/education/100/hebrew/action/12.html>

קטע קצר ומרגש על תוכנית אוגנדה ניתן למצוא ב'עמוד האש', פרק 1. פעילות מעניינת של דיון בנושא תוכנית אוגנדה, כולל קטעי מקורות לצדדים השונים, מוצעת באתר סנונית: <http://www.snunit.k12.il/minhal/word/13104.doc> פעילות מעניינת בנושא חינוך יהודי, המקשרת בין "עבודת ההווה" ובין שאלות של זהות יהודית כיום, ותואמת גם לרעיונות הציונות הרוחנית, מוצעת באותו אתר: <http://www.snunit.k12.il/minhal/word/7002.doc>

ביבליוגרפיה

שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגווניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית**, תל-אביב: עם עובד, תש"ס.
 יוסף גולדשטיין, **בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881–1914**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תש"ס.
 מיכאל היימן, **הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני, פולמוס אוגנדה**, תל-אביב: אוניברסיטאות ישראל, תש"ל.
 בן הלפרן, **הציונות: יצירתה של חברה חדשה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ס.
 עודד פיינגרש, **עם חופשי: תולדות הציונות במלה ובצבע**, תל-אביב: מבט, תשנ"ז.

פרק 17

המחלוקת בין הציונות המעשית והציונות המדינית לאחר מותו של הרצל

מוקדים

- המשך דרכו של הרצל בהנהגת דוד וולפסון
- הוויכוח בין הציונות המדינית והציונות המעשית
- התחזקותה של הציונות המעשית
- הציונות הסינתטית

הצעות דידקטיות

המחלוקת בין הציונות המדינית והציונות המעשית והופעת הציונות המעשית.
הפרק הקודם עסק בפעילותו המדינית של הרצל. את הישגיה העיקריים של הציונות המעשית יש לראות בפעילות בארץ־ישראל. הפעילות הזאת תידון בפרק 23. הפרק הזה מתמקד בהבהרת שתי הגישות העקרוניות ואופן התפתחותן. יש מקום לעמוד על הדיאלקטיקה של התפתחות הגישות בתנועה הציונית. כלומר, יש לעמוד על כך שהציונות המדינית והציונות המעשית התעצבו תוך כדי דו־שיח ועימות זו עם זו כשהן מייצגות קטבים מנוגדים (תזה ואנטי־תזה) ותוך ניסיון לתקן את הכשלים של הגישה המתחרה. לבסוף, יש לעמוד גם על הניסיון ללמוד וליצור השלמה (סינתזה) בין הגישות המתחרות כפי שהציגה הציונות הסינתטית.

לפיכך השאלות המנחות המתבקשות הן: כיצד ניסתה כל אחת מן הגישות בתנועה הציונית לתקן את הכשלים של הגישה המתחרה? באילו נסיבות התחזקה גישה מסוימת?

יש להראות כיצד כל גישה צמחה והתחזקה כאשר הגישה המנוגדת נחלשה. כך, גישת הציונות המדינית של הרצל צמחה על רקע המבוי הסתום שאליו הגיעו חובבי ציון, אבות הציונות המעשית. הציונות המעשית התחזקה מחדש כתוצאה מאי ההצלחה של הניסיונות הדיפלומטיים של הציונות המדינית. ואילו הציונות הסינתטית עלתה לגדולה על רקע מלחמת־העולם הראשונה שנטרלה הן את הפעילות המדינית הרשמית והן את העלייה והפעילות המעשית. זאת בייחוד לנוכח ההצלחה האישית של מנהיגה חיים ויצמן בהשגת יתרון מדיני ומעשי בהצהרת בלפור.

בכיתה חלשה ניתן לפתוח בהגדרת ההבדל העקרוני בין הגישות ולעסוק באיסוף הדוגמאות הספציפיות. כלומר, ניתן לפתוח בהגדרת המחלוקת באופן הבא: בין הציונות המדינית והציונות המעשית הייתה מחלוקת על סדר הפעולות הנדרש בדרך להקמת מדינה, על ערך הפעילות בארץ־ישראל ועל מידת ההסתמכות על כוחות חיצוניים. מכאן ניתן להזמין את התלמידים לאסוף את ההתבטאויות ואת קטעי המידע הרלוונטיים לכל אחד ממוקדי המחלוקות. ניתן להיעזר לשם כך בטבלה שבספר.

התחזקותה של הציונות המעשית – בין גישות לסיעות פוליטיות ומוסדות.
מעבר להתפתחות הרעיונית של הזרמים השונים יש לשים לב לכך שהם היתרגמו גם לסיעות פוליטיות בקונגרס הציוני. חשוב להבהיר אילו התפתחויות בתנועה הציונית ביטאו את עלייתה או היחלשותה של כל סיעה. כאן יש מקום מרכזי

לזהותו של הנשיא הנבחר ולעמדתו. בנוסף, יש להבהיר כיצד יצירת מוסדות או שינוי ארגוני שיקפו את עלייתה של סיעה. כך, למשל, החשיבות של מוסדות כמו המשרד הארץ-ישראלי וחברת הכשרת היישוב הייתה לא רק פעילות המעשית בארץ-ישראל (זו תידון ביחידה ו, בפרקים 23–26). בפרק זה למוסדות האלה יש חשיבות כמבטאים את עליית כוחה של הציונות המעשית כך שהמנהיגים של הגישה המדינית היו צריכים להביא אותה בחשבון ולהתפשר עמה.

מחלוקת כביטוי להתרחבות התנועה הציונית ולהתבססותה. סיעות, מאבקי מנהיגות, חלוקת תפקידים ופשרות – כל אלה הם מאפייניה של פוליטיקה חיה, המוכרת גם לתלמידים כיום. נכון לשאול את התלמידים האם היווצרות סיעות ומאבקי כוח הם התפתחות שלילית או חיובית של התנועה הציונית. מחלוקות הן מצבים לא נעימים, וכפי שראינו, נובעות לעתים מתחושת אי הצלחה של גישה או זרם. עם זאת, ראוי להציג דעה מנוגדת לדימוי המקובל השלילי של הפוליטיקה. היווצרות סיעות ומאבקי כוח הם עדות לעלייה בכוחה של תנועה (בתנאי שמאבקי הכוח יהיו בהתאם לכללים מוסכמים) ולהיותה ערוץ פעילות לאומית בעל השפעה, שאנשים מוכשרים שואפים להנהיגו. העובדה כי היו סיעות רבות, שאותן נציג בהמשך, היא גם עדות לכך שקבוצות רחבות מגוונות יותר ויותר בעם היהודי הצטרפו לתנועה הציונית.

העשרה והרחבה

את הוויכוח העקרוני בין הציונות המדינית ובין הציונות המעשית מומלץ לנהל כרב שיח בכיתה. חברי הקבוצות השונות יכינו מראש את הטיעונים בנוגע לדרך הפעולה ולסדר העדיפויות הנכון להשגת מטרת הציונות. כל קבוצה תייצג אחת מן הגישות לגבי אחד מנושאי המחלוקת המופיעים בטבלה בסיכום פרק 17.

נקודת מוצא לוויכוח הזה יכולה להיות הסצנה המתוארת בפרק 1 של 'עמוד האש'. בסצנה הזאת נזכרת רחל ינאית בן-צבי בשיחתה עם ביאליק לפני עלייתה לארץ-ישראל. ביאליק ניסה לשכנע אותה שלא לעלות לארץ כל עוד המצב בה קשה. אמנם בהשתייכותו הפוליטית זוהה ביאליק עם "אחד העם" פטרוננו, אך במקרה הזה הוא ביטא תפיסה מובהקת של הציונות המדינית. ויכוח כזה נוהל בין חלוץ, איש הציונות המעשית, ובין ציר קונגרס ציוני, איש הציונות המדינית.

ניתן להעמיק בעבודת חקר בנושא תוך התמקדות בקונגרס הציוני השמיני שנערך בהאג. הקונגרס הזה עסק ברובו בגישות המתחרות והדיונים בו יכולים לשמש בסיס לוויכוח העקרוני בכיתה. בקונגרס הזה גם שרו לראשונה בסימו את

'התקווה' (אם כי עדיין לא היה ההמנון הרשמי), והוצגו לראשונה הרעיונות של הציונות הסינתטית.

רשימה של נושאים מרכזיים שנידונו בכל קונגרס ציוני בראשית הציונות ניתן למצוא בכתובת הבאה:

<http://www.jafi.org.il/education/100/hebrew/concepts/cong.html#10>

ביבליוגרפיה

שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגווניו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית**, תל-אביב: עם עובד, תש"ס.

יוסף גולדשטיין, **בין ציונות מדינית לציונות מעשית: התנועה הציונית ברוסיה בראשיתה**, ירושלים: מאגנס, תשנ"א.

יוסף גולדשטיין, **בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881-1914**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תש"ס.

פרק 18

הציונות הרוחנית

מוקדים

- "אחד העם" ו"צרת היהדות"
- הביקורת על הרצל – "צרת היהודים"
- מדינה יהודית כמרכז רוחני
- "הכשרת הלבבות" והפעילות התרבותית
- בני משה והסיעה הדמוקרטית

הצעות דידקטיות

אחד העם ו"צרת היהדות". ההבחנה הבסיסית שיש להציג בפני התלמידים היא בין התמודדות עם האנטישמיות ובין התמודדות עם ההתבוללות ואובדן הזהות. "אחד העם" היה הראשון שהעלה את שאלת מחויבותה של התנועה הציונית לביסוס הזהות היהודית. יש לבחון מדוע עלתה השאלה הזאת רק בהדרגה

ובאחר. ייתכן שההתמודדות עם שאלת הזהות היא מעין מותרות, ולכן היא עלתה מאוחר יותר מן ההתמודדות הישירה עם האנטישמיות. עם זאת, סביר כי הדבר נבע גם מדחייתו הדיפלומטית של הרצל את הטיפול בנושא הזהות והתרבות. **הביקורת על הרצל.** כאן יש מקום לשאול את התלמידים האם החלטתו של הרצל שלא לטפל בנושא התרבות והזהות הלאומית הייתה פשרה פוליטית נבונה או ביטוי לאדישות של מתבולל לזהות היהודית. מצד אחד נראה כי הרצל ידע שאם הוא רוצה למשוך אחריו גם דתיים וגם משכילים חילונים, עליו לעקוף מכשולים כמו נושאי התרבות והחינוך. מצד אחר, כפי ש"אחד העם" כתב בביקורת על **אלטנוילנד**, נראה כי על-פי תפיסתו, הרצל, למדינת היהודים לא יהיו מאפיינים יהודיים. ניתן לקשר את הדיון הזה גם לוויכוח האקטואלי בשאלה, האם מדינת ישראל כיום צריכה לקבוע זהות יהודית מוגדרת ולטפחה, או שעליה לשמש רק מסגרת כללית ולהימנע מהתערבות וממחלוקות שיפלגו את העם.

מדינה יהודית כמרכז רוחני. יש לציין כי "אחד העם" היה ייחודי לא רק בדגש ששם על הצד הרוחני-תרבותי של התנועה הציונית, אלא גם בתפיסת מעמד התפוצות ויחסיהן עם ארץ-ישראל. הוא היה הראשון מבין ההוגים הציונים שטען כי לא ניתן, ולא צריך, להעלות את כל העם היהודי למדינת היהודים. על-פי תפיסתו, התפוצות ימשיכו להתקיים. תפקיד המדינה לא יהיה להציל יהודים מן התפוצות, אלא לשמש להם סמל ומופת וכן מרכז חינוכי-רוחני שיאפשר להם לשמור על הזהות הלאומית שלהם. מכאן עולה הרעיון האליטיסטי כי העולים הראשונים לארץ לא יהיו העניים וחסרי המשאבים (כפי שהעריך הרצל), אלא דווקא המוכשרים והמצטיינים בתחומיהם.

זהו מוקד מצוין לדיון בשאלה האם יש ליצור בארץ חברת מופת שרק מובחרים המסורים לעמם יוכלו להצטרף אליה, או בית לכל יהודי בלי קשר למידת מחויבותו הלאומית ולמניעי העלייה שלו.

"הכשרת הלבבות" והפעילות התרבותית. לרעיון הציונות הרוחנית נלוו שני ערוצי פעולה קונקרטיים – הפעילות התרבותית והפעילות הארגונית. כדאי לחזור למושג הזהות הלאומית שהוזכר בפרק 4, כדי להבהיר כי לשם יצירת זהות לאומית פרטית נדרשת פעילות חינוכית תרבותית מאורגנת. מכאן נגזרת דרישה להקצאת משאבים לחינוך ולא רק לעלייה ולהתיישבות. כמו כן נדרשת הכרעה על התכנים של החינוך – תכנים ש"אחד העם" שאף כי יהיו לאומיים חילוניים. כדאי להדגים את התכנים האלה בדרישות של "אחד העם" ותומכיו לנהל בקונגרסים הציוניים את הדיונים בעברית (ששימשה עד אז רק לתפילה) וללמד את התנ"ך מנקודת מבט מודרנית.

חשוב לשאול: מדוע דווקא הדרישות האלה חוללו מהומה בקונגרס הציוני החמישי (1901) ומי התנגד להן? באמצעות השאלה הזאת ניתן להבהיר כי מאפייני זהות לאומית, הנתפסים כמובנים מאליהם בישראל כיום, הם במידה רבה הישג של מאבקי הציונות הרוחנית. העובדה שדווקא הדרישות האלה עוררו התנגדות של דתיים, ובהמשך גם עודדו את היווצרות הציונות הדתית כסיעה נבדלת, יכולה לשמש קישור לפרק הבא. מעבר לכך הדבר ילמד כי לימוד מקרא, למשל, אינו בהכרח עניין המזוהה עם דתיות.

בני משה והסיעה הדמוקרטית. יש להבהיר כי כדי להשפיע על התנועה הציונית, שהייתה בעלת מוסדות פוליטיים, היה צורך בהתארגנות פוליטית שתקדם את רעיונות הציונות הרוחנית. כדאי לשאול כיצד שני הארגונים שקמו במסגרת הציונות הרוחנית מייצגים פנים שונות בתפיסתו של "אחד העם". בני משה הייתה אגודה שביטאה באופן מובהק את התפיסה של הקמת חברת מופת – גישה אליטיסטית שהונחתה על-ידי רעיון של מסדר אבירים או זה של הבונים החופשיים, מסדר שהיה חשאי למחצה. הגישה של הסיעה הדמוקרטית הייתה הפוכה – פנייה אל שכבות רחבות בעם, העולה גם מקטע המקור של אריה לייב מוצקין. משמעות השם היא ביקורת על "שלטון היחיד" של הרצל ועל התמקדותו במנהיגים ובבעלי ההון במערב אירופה תוך דרישה לפנות בחזרה אל המוני הציונים במזרח אירופה.

להוראה בכיתה חלשה ניתן לפתוח בהבחנה הבאה: הציונות המדינית והציונות המעשית עסקו בסוגיות של ארגון וביצוע, ואילו הציונות הרוחנית עסקה בסוגיות של זהות ותוכן. לאחר מכן ניתן לדון בשאלה כיצד ההבחנה הזאת באה לידי ביטוי בתחומי הפעילות השונים. חשוב להבהיר כי אין מדובר בהבחנה בין מעשה ומחשבה. גם יציקת תוכן זהותי מחייבת פעילות מעשית כלשהי, כמו הקמת מוסדות חינוך.

מומלץ להזכיר במסגרת הוראת הנושא הזה את ההגדרות של ממדי הזהות הלאומית שהוצגו בתחילת הספר, ולהראות כיצד הציונות הרוחנית פעלה לעיצוב תודעה תרבותית ותפיסת עבר משותפות.

העשרה והרחבה

יש לעקוב אחר האזכורים השונים של אגודת בני משה ודמיונה למסדרים כמו הבונים החופשיים. ניתן לקיים דיון על מידת השפעתם, על היעילות וההגיונות שבקידום רעיון באמצעות מסדר חשאי למחצה. לאזכור הקשר בין "אחד העם", אגודת בני משה והחינוך העברי ניתן להיעזר בקישור הבא:

<http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tochnit/brand-4.htm>

על השפעתם ביישוב ראו:

http://www.snunit.k12.il/heb_journals/katedra/66144.html

ביבליוגרפיה

סטיבן זיפרשטיין, **נביא חמקמק: אחד העם ומקורות הציונות**, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ח.

רנה חבלין, **מחוייבות כפולה: זהות יהודית בין מסורת לחילון בהגותו של אחד-העם**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"א.
שולמית לסקוב, **חיי אחד העם: פסיפס מתוך כתביו וכתבים אחרים**, ירושלים: הספריה הציונית, תשס"ז.

פרק 19

הציונות הדתית

מוקדים

- בין ציונות ודתיות
- המזרחי והציונות הרוחנית
- סטטוס-קוו הלכתי-דתי
- אגודת ישראל

הצעות דידקטיות

כמו ביתר הפרקים ביחידה ה, יש לשים דגש על התהליך הדיאלקטי, כלומר, על כך שכל זרם בציונות התפתח תוך דו-שיח ועימות עם הזרמים האחרים. הציונות הדתית היא דוגמה מובהקת לדו-שיח, להתלבטות ואף להיקרעות בין הקטבים השונים. הדבר ראוי להדגשה גם לנוכח הנטייה של תלמידים חילונים כיום לראות במגזר הדתי-לאומי את הזרם שהציונות שלו היא החד-משמעית ביותר ושאין בו לבטים.

בין ציונות ודתיות. מומלץ לפתוח את הדיון ולסיימו בהצגת זרם הציונות הדתית כחריג על רקע האורתודוקסיה היהודית. כך ניתן לעמוד על ההתלבטות

של מנהיגי הזרם בין הציונות והדתיות ועל הביקורת שנמתחה עליו משני הכיוונים. כדאי לפתוח בשאלה המוצגת בפרק 14 על היחס של האורתודוקסיה כלפי הציונות, ולאחר מכן להזכיר את הריחוק של הרצל מן הדת, כדי לבחון את השאלה מדוע עמדתה של הציונות הדתית הייתה מורכבת ובעייתית מלכתחילה. מכאן ואילך ניתן לעמוד על דוגמאות של מורכבות או של התמודדות, היכולות לעורר בעיני התלמידים רושם של חוסר עקביות. ראוי לעמוד גם על העמדה הכוללת המקשרת ביניהן.

הקמת המזרחי כתגובה לציונות הרוחנית. יש לתת את הדעת לשאלה מה גרם לעצם ההתארגנות של הציונות הדתית כסיעה בקונגרס הציוני ולניסוח עקרונות האידיאולוגיה שלה. הקמת המזרחי הייתה תגובה לזרם של הציונות הרוחנית ולתחושה של הפרת הסטטוס־קוו בתנועה הציונית. לפיכך, למרות הניסוח החדשני של מטרות המזרחי – "עם ישראל בארץ־ישראל לפי תורת ישראל" – מטרת התנועה מבחינות רבות הייתה דווקא לשמר ולא לחדש. כלומר, מכיוון שממילא ציונים רבים היו דתיים או מסורתיים ביקשה המזרחי למנוע את היסחפות הציונות לעבר החילוניות.

סטטוס־קוו ומתינות. המאבק לשמירה על הסטטוס־קוו ועל דתיותם של החברים הדתיים בתנועה הציונית מעלה את השאלה: מדוע המזרחי, תנועה שהיה לה בסיס תמיכה נרחב למדי (שליש מחברי התנועה ברוסיה – בסיס התמיכה העיקרי של הציונות), לא עשתה מאמצים להשליט את רעיונותיה על התנועה הציונית כולה? הגישה של המזרחי עמדה בניגוד בולט לזו של הסיעה הדמוקרטית (הציונות הרוחנית), למשל, שהייתה מיעוט קטן אך שאפה לכך שכל התנועה תקיים את תפיסתה בנוגע לעברית ולחינוך. ניתן להסביר זאת בכמה דרכים. הדבר מעיד על חוסר הביטחון הבסיסי של המזרחי ועל כך שהציונות ביסודה היא תנועה חילונית שהדת אינה יכולה להוביל אותה. זוהי גם עדות למתינות בסיסית, לשאיפה לשמור על "אחדות ישראל" כל עוד אינה פוגעת בעקרונות הדת באופן ישיר. ולבסוף, נראה כי הדבר מעיד על גישה המתייחסת לתנועה הציונית כאל כלי מעשי להצלת יהודים יותר מאשר כאל גוף שיש לו ערך דתי. דוגמה לעמדתה של המזרחי היא הסתירה בין עקרונותיה ובין עמדתה בפולמוס אוגנדה. הסברו של הרב ריינס לעמדה הזאת מדגיש את סדר העדיפויות והיחס של המזרחי אל התנועה הציונית.

כדאי לציין כי ההתייחסות של המזרחי לתנועה הציונית כאל כלי ולא כאל ערך בפני עצמו אפשרה לה לנקוט גישה פרגמטית ופשרנית. הדבר עומד בניגוד מובהק

לעמדה הדתית-לאומית שהתגבשה מאוחר יותר, הרואה במדינה קדושה משל עצמה ולכן קיצונית בתביעותיה לניהול מדיניות על פי הדת.

אגודת ישראל והקושי לחיות בין קטבים. ניתן לסיים בדיון על הקמת אגודת ישראל, או להצמידו לעצם הצגת הציונות הדתית כנקרעת בין האורתודוקסיה לציונות. מומלץ לשאול, האם עולה מהפרק כי ב־1911 נוצר איום חדש על הציונות הדתית. נראה כי התשובה שלילית. מהפרק עולה כי הגורם לפרישה הוא ההכרה בחוסר היכולת של המזרחי לאכוף את דעותיה על התנועה כולה. ניתן להדגיש כי הפילוג בתנועת המזרחי מעיד בעיקר על הקושי של חלק מחבריה לחיות במציאות של שיתוף פעולה עם החילוניות היהודית, המצריך פשרות, הכלה של דילמה והכרה בשוליות היחסית של הסיעה.

בכיתה חלשה ניתן לפתוח את לימוד הנושא בהגדרת הציונות הדתית כזרם ציוני שביקש לתת מענה לאתגר שהציבו בפניו הן הציונות החילונית והן הזרם החרדי. יש להראות אילו מפעולות הזרם נועדו מצד אחד לשמור את חבריו כדתיים בתוך הציונות, ואילו פעולות נועדו מצד אחר להיאבק על ביסוס ההנהגה של הציונים בקרב היהדות הדתית.

העשרה והרחבה

מומלץ לבצע עבודת חקר משווה בין דמותו והגותו של הרב ריינס, מייסד הציונות הדתית, ובין זו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, המשמש עד היום השראה לחלק ניכר מן המגזר הדתי-לאומי. כדאי להשוות את יחסם של שני המנהיגים האלה אל הציונות המדינית ואל הציונות המעשית, את היחס אל החלוצים האפיקורסים ואת סוג החינוך שיזמו. מן ההשוואה עולה מסקנה מפתיעה: הרב ריינס היה מקורב אל הציונות המדינית וזם חינוך דתי מתקדם, אך פסל בנוקשות הפרת מצוות; ואילו הרב קוק, שהיה מקורב לציונות המעשית, דבק דווקא בחינוך חרדי כמעט, ולעומת זאת ראה קדושה גם בכפירה של חלוצי העלייה השנייה.

ביבליוגרפיה

אבי שגיב ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ג.

דב שוורץ, **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידאולוגיה**, תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, אוניברסיטה משודרת, תשס"ג.

יוסף שלמון, **אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ו.

פרק 20

הציונות הסוציאליסטית

מוקדים

- סירקין
- בורוכוב
- פרישתה של פועלי ציון מן ההסתדרות הציונית

הצעות דידקטיות

בין ציונות וסוציאליזם. כמו בפרק העוסק בציונות הדתית, מומלץ להדגיש כי גם הציונות הסוציאליסטית הייתה תנועה ששילבה בין שני קטבים, ולעתים הייתה קרועה ביניהם. יש להדגיש כי בעיני הסוציאליזם הקלסי, הלאומיות היא תכסיס של הבורגנות להשגת נאמנות הפועלים ולפילוג מעמד הפועלים הבין-לאומי (האינטרנציונל). כלומר, פניית הסוציאליסטים היהודים אל הציונות עוררה נגדם ביקורת מצד סוציאליסטים אדוקים כשם שפניית הדתיים לציונות עוררה ביקורת מצד דתיים אדוקים. כמו כן, רוב חברי הקונגרס הציוני היו מן המעמד הבורגני, ולכן היחס של מוסדות התנועה הציונית אל הסוציאליסטים היה חשדני עוד יותר מן היחס אל הדתיים.

מסירקין לבורוכוב: תנועה אחת, תפיסות הפוכות. יש לעשות הבחנה ברורה בין התפיסות של שני המייסדים של הציונות הסוציאליסטית, שהן כמעט הפוכות. סירקין סבר כי הסוציאליזם הוא תנאי להגשמת הציונות משום שרק באמצעותו ניתן יהיה לרתום את המוני העניים היהודים לבניית מדינה יהודית. בורוכוב סבר כי הציונות היא תנאי להגשמת הסוציאליזם עבור היהודים. רק במדינה יהודית ייווצר מבנה חברתי נורמלי עם מעמד פועלים יהודי גדול (היפוך הפירמידה) שיוכל להגיע לשלטון ולהנהיג סוציאליזם.

פרישת פועלי ציון. ראוי להשוות בין פרישת פועלי ציון ובין פרישת הסיעה האדוקה יותר מתוך המזרחי. בשני המקרים ניתן לראות בפרישה עדות להיקרעות בין שני הקטבים ולהימשכות אל הקוטב שמחוץ לתנועה הציונית. במקרה של פועלי ציון מדובר בהיענות לביקורת היהודית האנטי ציונית, כמו זו של הבונד המתחרה. בשני המקרים ניתן גם לראות בפרישה חוסר יכולת להכיל את אי ההצלחה של הסיעה להגיע לעמדת השפעה דומיננטית בתנועה הציונית. עם זאת, בשונה מפרישת הסיעה מן המזרחי, שנבעה במידה רבה מתחושה של איום, פרישת

פועלי ציון נבעה דווקא מעלייה בביטחון העצמי. התחושה של בורוכוב כי הוא מנהיג תנועת המונים, המסוגלת לשמש חלופה לקונגרס הציוני, הייתה הגורם לפרישה. תרמה לכך גם התפיסה המרקסיסטית הקלסית, שלפיה השתלטות הפרולטריון ונפילת הבורגנות הן בלתי נמנעות. ואולם התברר כי התחושה הזאת הייתה שגויה וכי מעמד הפועלים היהודי הוא שהיה תלוי בתנועה הציונית הבורגנית לשם ביסוס שליטתו בארץ-ישראל. המסקנה הזאת עולה גם מסיכום הפרק וגם מניתוח הישגי העלייה השנייה.

הרחבה והעשרה

יש לעמוד על מקומה של האישיות בהיסטוריה דווקא בזרם הסוציאליסטי שדגל בגישה שהכלכלה והתהליכים ההמוניים הם הקובעים את ההיסטוריה. כדאי לשאול מה היו הגורמים לכך שבהתחלה זכתה הציונות הסוציאליסטית להישגים מעטים ולכך שמאוחר יותר גברה הפופולריות שלה. ניתן לקשר את התהליכים האלה לדמויותיהם של סירקין ובורוכוב. יש לציין את האירוניה ההיסטורית בכך שבסופו של דבר, הציונות הסוציאליסטית הצליחה אולי בזכות בורוכוב, אך אימצה את גישת סירקין שלפיה הסוציאליזם הוא כלי להגשמת הציונות ולא להיפך (המעוניינים להעמיק בשאלה האם הציונות הסוציאליסטית השקיעה את עיקר משאביה בבניין אומה או בבניית חברה שוויונית יוכלו למצוא דיון ביקורתי נרחב בספרו של זאב שטרנהל, **בניין אומה או תיקון חברה**).

ביבליוגרפיה

מתתיהו מיינץ, **זמנים חדשים – זמירות חדשות: בר ברוכוב, 1914–1917**, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ח.

נחמן סירקין, **שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ו.

זאב שטרנהל, **בניין אומה או תיקון חברה**, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ו.

פרק 21

סיכום – פעילות ציונית בגולה, 1881–1914

מוקדים

- עבודת ההווה
- הפעילות הציונית באגן הים התיכון

הצעות דידקטיות

"עבודת ההווה". ניתן לפתוח את לימוד נושא "עבודת ההווה" בשאלה: האם, לדעתך, נכון היה באותה עת להשקיע את עיקר מאמציה של התנועה הציונית בסיוע לציונים הרוצים לעלות לארץ או בטיפול דור נוסף של ציונים בתפוצות ובשיפור מצב היהודים באירופה?

לאחר מכן יש לעבור להדגמת הרב-גוניות של תחומי הפעילות שהוגדרו "עבודת ההווה" – מבתי-ספר ועד מוסדות בידור, מפעילות באגודות כלכליות ועד שתדלנות במסגרת מפלגות ציוניות מקומיות, כמו אלה שהתמודדו לאחר מלחמת העולם הראשונה בבחירות לפרלמנט הפולני. ניתן להציג לתלמידים את השאלה מדוע פנו חברי ההסתדרות הציונית בעולם לפעולה בתחומים האלה במקום לעלות לארץ? לאחר מכן ניתן לחזור לחומר בפרק 2 בעניין הצרכים שהלאומיות נותנת עליהם מענה. הפעילות הציונית בגולה נועדה בין היתר לתת מענה לצורך של הפרט להגדיר את זהותו. כך, יהודי שהיה פעיל במסגרת "עבודת ההווה" הציונית יכול היה לענות לעצמו על השאלות: במה הוא יהודי (אף כי אולי כבר אינו דתי)? לאיזו תרבות הוא שייך? מה ייעודו הלאומי? לכן גם אין פלא כי את "עבודת ההווה" הובילו אנשי הסיעה הדמוקרטית, תלמידי "אחד העם" (ראו פרק 19), שרובם היו חילונים ליברלים.

הפעילות הציונית באגן הים התיכון. יש להתייחס לאופי של הפעילות הציונית בארצות אגן הים התיכון ולהיקפה בהשוואה לפעילות באירופה. מומלץ להסביר את ההבדלים על רקע השוניות בסביבה, בתהליכי המודרניזציה והחילון ובדרגת ההתפתחות של התנועות הלאומיות. כך ניתן גם לשוב ולתרגל את מערכת המושגים שהוקנו בלימוד הגורמים המעכבים והמעודדים את התפתחות הלאומיות היהודית. אפשר להתייחס לדמיון בין אופי הפעילות הציונית באגן הים התיכון ובין "עבודת ההווה". הדמיון הזה עומד בבסיס השיקול להציג את הפעילויות באותו הפרק. ניתן אולי להסביר חלק מן הדמיון בכך שהן "עבודת

ההווה" והן הפעילות הציונית בארצות האסלאם נועדו לתת מענה לצרכים של זהות ותרבות ולצרכים חברתיים יותר מאשר למצוקה מיידית שנבעה מאנטישמיות.

העשרה והרחבה

מ'תרבות' ל'תחכמוני'

מוסדות החינוך והתרבות שהוקמו בחוץ-לארץ על-ידי התנועה הציונית הם מן המפעלים המפוארים והנשכחים ביותר שלה. רבים מן החלוצים, אנשי התרבות והיוצרים של תקופת היישוב זכו לחינוך עברי ציוני במוסדות האלה. על חלק ממוסדות החינוך האלה נכתבו ספרי זיכרון והוקמו אתרי אינטרנט. מומלץ לחקור את החומרים הספרותיים והחזותיים האלה באמצעות שאלות כמו: באילו תחומים תרבותיים עסקו בתי הספר? כיצד תוכנית הלימודים ועיצוב החדרים יצרו מרחב של תרבות-נגד ארץ-ישראלית בתוך סביבה אירופית. כמו כן מעניין לשאול האם סגנון הלבוש ומאפייני התרבות ביטאו השתלבות בתרבות הכללית או הדגשה של תרבות יהודית?

לדיון על הרלוונטיות של תוכנית הלימודים של רשת 'תרבות' לימינו ניתן להיעזר בקישור הבא: <http://www.snunit.k12.il/minhal/word/7002.doc>
כמה קישורים למציאת תמונות של בתי-ספר 'תרבות':

<http://www.pinskjews.org.il/tarbut.pps>

<http://www.vishnive.org/tarbut.html>

מאמר על רשת בתי המדרש ובתי-הספר של הציונות הדתית 'תחכמוני' ראו:

<http://daat.ac.il/daat///chinuch/mosdot/beyt-2.htm>

באתר מה-יא"ה של אוניברסיטת תל-אביב בנושא יהדות ארצות האסלאם יש

מספר רב של קישורים בנושא הציונות באגן הים התיכון: <http://jic.tau.ac.il>

ביבליוגרפיה

מיכאל אביטבול, "הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה", **פעמים**, 2 (תשל"ט), עמ' 65-91.

עדינה בר-אל, "כשאגדל אעלה לארץ ישראל – רשת 'תרבות' בפולין ועיתוניה לילדים". **דור לדור: קבצים לחקר תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות**, 21 (תשס"ג).

יוסף גולדשטיין, **בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881–1914**, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תש"ס.
 שלמה נצר, "עבודת ההווה": יסודותיה ויישומה על ידי ציוני פולין". תל-אביב: מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ובתרבותו, כרך א, תשמ"ג, עמ' 311–322.

פרק 22

גילויים נוספים של לאומיות יהודית

מוקדים

- יוזמות לאוטונומיה יהודית במדינות השונות
- תחרות על הרחוב היהודי – הבונד והתנועה הציונית

הצעות דידקטיות

הטריטוריאליזם, הבונד והאוטונומיזם – יוזמות לאוטונומיה יהודית במדינות השונות. בכיתות חלשות יש להבהיר מדוע הגישות האלה, הנראות לנו כיום זרות לחלוטין, הן אכן גילויים של לאומיות, שחלקם נתפסו בזמנם כחלופות לציונות. ניתן להתחיל בטענות כי הגורמים שעודדו את התפתחות הלאומיות הובילו לא רק לציונות, וכי לכל גילויי הלאומיות היהודית הייתה משותפת הדרישה לתרבות נבדלת, הכוללת שפה וחינוך עצמאיים ודרישה לסוג זה או אחר של אוטונומיה פוליטית משפטית. ההבדל העיקרי בין הגישות היה בנוגע לשאלות של ריבונות של יהודים בטריטוריה ומיקומה. על בסיס ההבדלים האלה מומלץ לבנות טבלה המשווה בין הטריטוריאליזם, הבונד והאוטונומיזם.

בין ריבונות ואוטונומיה. חשוב להבהיר כי המבנה של הפרק הזה מבוסס על הבחנה מושגית בין הזרמים ולא על גודלם והשפעתם. לפיכך ממוקמים יחד הזרמים השואפים להקמת מדינה ריבונית, גם אם אין כל פרופורציה בגודל ובהשפעה בין התנועה הציונית ובין ההסתדרות היהודית הטריטוריאליסטית. מאותה סיבה מוצג הבונד, המפלגה היהודית הגדולה ביותר במזרח אירופה בתקופות שונות, יחד עם האוטונומיזם של דובנוב, שמעולם לא הבשיל לתנועה ממוסדת, ויחד עם הקומונות בארצות-הברית שמספר חבריהן היה קטן.

לשם הבהרת ההבחנה והמבנה ניתן תחילה לערוך השוואה בין אוטונומיזם וריבונות טריטוריאלית, ולאחר מכן לתת דוגמאות של התנועות המפורטות בספר.

אוטונומיזם	ריבונות מדינית	יעד פוליטי
שימור קהילות קיימות	הקמת מדינה וחברה חדשה	
תפיסת מצב המיעוט כקבוע	שאיפה להפיכת יהודים לרוב	יחס למצב דמוגרפי
ניסיון לשמור על זכויות המיעוט בחינוך, בתרבות ובקהילה	חקיקה והכרעה של כל תחומי החיים	יעד משפטי חוקי
שמירה על מקומות מושבם	הוצאת יהודים מאירופה וריכוזם במדינה אחת	יעד גיאוגרפי-טריטוריאלי
תפיסת פיזור היהודים כמאפיין קבוע וחיובי	תפיסת הפיזור בתפוצות כמצב שלילי – גלות	תפיסת הקיום בתפוצות

אוטונומיזם כלאומיות? ראוי לשאול לגבי הסוגים השונים של האוטונומיזם האם ומדוע אנחנו רואים בו תנועה לאומית. שהרי בתחילת הספר ציינו כי תנועה לאומית שואפת להקמת מדינת לאום. זוהי נקודה מתאימה להתייחס למצבו הייחודי של העם היהודי שהיה מפוזר בין עמים אחרים ולא הייתה לו טריטוריה משלו כבסיס להתארגנות לאומית, ולכן ייתכן שגם התארגנותו הלאומית הייתה צריכה להיות ייחודית לו. בכל מקרה, האוטונומיזם כולל מכנים משותפים לאומיים מובהקים כמו שפה, תרבות, תפיסת עבר ומטרה משותפת. קל לעמוד על המאפיינים האלה מניתוח של החומר הוויזואלי וקטעי ההגדה של הבונד, ומומלץ לשאול לגביהם האם די בהם כדי לראות בבונד תנועה לאומית.

העשרה והרחבה

בפרק זה נעשה ניסיון לבחון את הדברים מנקודת המבט של התקופה הנידונה – סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 – ולהימנע מהחוכמה שבדיעבד, הרואה בציונות את הדרך הלאומית היהודית היחידה. חשוב לתת לתלמידים את ההזדמנות להיכנס לנעליים של היהודי בן התקופה, שעבורו הייתה הציונות רק אחת מן האפשרויות לקיום לאומי יהודי. יש אף מקום להראות כי הציונות לא נתפסה תמיד כאפשרות הסבירה או הראויה ביותר. למעשה, הצלחתה, הנראית

לנו כיום מובנת מאליה, הייתה מבחינות רבות מנוגדת לכל הסיכויים בעיני בן התקופה.

ניתן לחדד את הדברים באמצעות עריכת ויכוח בכיתה בין נציגים של הגישות הלאומיות היהודיות השונות, כאשר כל נציג מדגיש את הסיכויים למימוש רעיונותיו ואת נקודות התורפה של הגישות של מתחריו. בעבודות חקר משפחתיות ניתן למצוא מקרים שבהם במשפחה אחת פנו אחים לזרמים לאומיים יהודיים שונים.

ביבליוגרפיה

יוסף גורני, **חלופות נפגשות: מפלגת ה'בונד', תנועת הפועלים העברית ו'כלל ישראל', 1897-1985**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ה, 2005.
 יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), **לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר ומכון טאובר, תשנ"ז.

יחידה ו: פעילות ציונית בארץ ישראל בשנים 1881–1914

פרק 23

ארץ-ישראל בשלהי המאה ה-19

מוקדים

- ארץ-ישראל משנה את פניה
- האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל
- "היישוב הישן"
- ניצנים של שינוי

הצעות דידקטיות

ארץ-ישראל משנה את פניה – סוכני מודרניזציה והתחרות בין המעצמות. חשוב לשאול מי היו סוכני המודרניזציה בארץ-ישראל ומה היו מניעיהם? בשונה מאירופה ומושבותיה, שבהן השלטונות הלאומיים והאימפריות היו לעתים קרובות היוזמים של המודרניזציה והתומכים בה, בארץ-ישראל היוזמה הייתה של מעצמות זרות ולא של האימפריה השליטה. לפיכך המודרניזציה נתקבלה תמיד בחשדנות על-ידי התורכים.

מה היו האינטרסים של גרמניה, בריטניה, רוסיה ומדינות אחרות להשקיע משאבים בארץ-ישראל? הבהרת האינטרסים האלה יכולה גם להתבסס על העבודה שנעשתה בפרק הקודם בנוגע לסיבות לפנייתו של הרצל אל גרמניה ובריטניה.

"ארץ ללא עם" – האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל. האמירה "עם ללא ארץ החוזר לארץ ללא עם", המיוחסת לישראל זנגוויל, מייצגת במידה רבה את התפיסה הציונית את ארץ-ישראל בסוף המאה ה-19. ראוי להציב סימן שאלה לגבי האמירה הזאת. חשוב להדגיש את קיומה של אוכלוסייה ערבית גדולה

בארץ-ישראל – אוכלוסייה שאמנם הייתה רחוקה עדיין מלאומיות וממודרניות אך כבר החלה לעבור תהליכי שינוי. יש אף להפנות את תשומת הלב לכך שהתנועה הציונית ורוב החלוצים נטו להתעלם מקיומו של לאום נוסף בארץ ומן האפשרות שיהיו לערבים המקומיים שאיפות לאומיות משלהם.

"היישוב הישן" וניצני השינוי. יש מקום לשים לב למונח "היישוב הישן" כמבטא תפיסה היסטורית ציונית המרמזת על משמעות שלילית. מומלץ לבחון את תהליכי השינוי ביישוב באמצעות השאלה האם מדובר רק בניסיונות לשפר את תנאי החיים של "היישוב הישן" או בתהליך של התעוררות לאומיות יהודית, שהתרחש מאוחר מעט ביחס לתנועות לאומיות אחרות.

בכיתה חזקה כדאי לשאול מדוע היה חשוב לציונים שעלו לארץ-ישראל החל מסוף המאה ה-19 להדגיש את ההבדל ביניהם ובין "היישוב הישן", ולהציג את השינוי שחל ב"יישוב הישן" כתהליך שונה מזה של התפתחות התנועה הציונית. נראה כי היה בכך הד למאבק על ההנהגה של יהודי ארץ-ישראל. יש לזכור כי לפחות עד למלחמת-העולם הראשונה מנה "היישוב הישן" יותר ממחצית מכלל העדה היהודית, וחלק ניכר מאנשיו ראו את עצמם כאליטה מקומית, המקושרת טוב יותר לשליטי הארץ.

העשרה והרחבה

גלריית תמונות ברשת האינטרנט ובה עשרות צילומים נדירים של ארץ-ישראל בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20:

<http://www.eretzyisroel.org/~dhershkovitz/index2.html>

מומלץ לחלק לכל תלמיד מקום/נקודת יישוב בארץ-ישראל ולבקש ממנו להשוותו לצילומים ולמידע עליו בשלבים מאוחרים יותר, למשל, בשנות ה-30 של המאה ה-20 וכיום. ההשוואה מרתקת ומאפשרת לעמוד על מידת השינוי העצום שהתחולל בארץ כבר בעשורים הראשונים של המאה.

ביבליוגרפיה

ישראל ברטל ויהושע בן אריה (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל**, כרך ח, ירושלים: כתר, 1983.

יהושע קניאל, **במעבר: היהודים בארץ-ישראל במאה הי"ט בין ישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין הציונות: מבחר מאמרים**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס.

פרק 24

העלייה לארץ-ישראל בשנים 1881–1914

מוקדים

- העלייה הראשונה, 1881–1903
- העלייה השנייה, 1904–1914
- העלייה היהודית והמצב הכלכלי בארץ-ישראל

הצעות דידקטיות

מה "ראשון" בעלייה הראשונה? יש מקום לדיון בעצם השימוש בשמות ובחלוקת הזמנים (פריוזיציה) המשתמעים ממספור העליות. זוהי חלוקה המייצגת את התפיסה העצמית של הציונות, בדומה לביטוי "היישוב החדש". חשוב לכן להבהיר מה בדיוק חדש וראשוני בעליות האלה ולציין כי לרוב רק מיעוט מתוך כל גל עלייה אכן בלט במאפייניו החדשניים.

לצורך האפיון הזה, עליית חובבי ציון ומניעיה הלאומיים הם המאפיין החדש. מדובר אמנם בתגובה לפרעות, אך כזאת שהיו לה יעדים חדשים לחלוטין. חידוש נוסף הוא ההגעה של יהודים לא אדוקים בדתם אל "היישוב הישן" שהתאפיין בדתיות אדוקה. לפיכך יש מקום לשאול מדוע נחשבת העלייה מתימן לחלק מן העלייה הראשונה. לעלייה מתימן היו אכן מאפיינים דתיים מובהקים – הן באורח החיים של העולים והן במניעיהם. עם זאת, היה בה גם משום חידוש. ראשית, שבירת האיסור של "העלייה בחומה" והתפיסה שאכן הגיעו ימות המשיח. שנית, ההגעה של אלפי עולים תימנים – עדה שכמעט לא הייתה מוכרת ביישוב. ראוי להדגיש כי החידוש בעליית התימנים, שלא היו שייכים לא לעדה הספרדית ולא לעדה האשכנזית, גרם להם לקשיי קליטה חמורים מאלה של עולים אחרים. ככלל, ראוי להפנות את תשומת הלב לגיוון בהרכבו של כל גל עלייה ולהבהיר כי רק לחלק מן העולים היו מאפיינים המוצגים כייחודיים, ולעתים הם אף היו מיעוט בכלל העולים.

העלייה השנייה. מדוע וכיצד מבחינים בין גלי עלייה? בין העלייה השנייה ובין העלייה השלישית, למשל, מפרידה בבירור הפסקת ההגירה של מלחמת-העולם הראשונה, ואולם נשאלת השאלה מה מבחין בין העלייה הראשונה ובין העלייה השנייה?

יש להדגיש שתי סיבות להבחנה. האחת קשורה לגידול המחודש במספר העולים – שוב בתגובה לגל חדש של פרעות ואנטישמיות. ההבחנה השנייה קשורה לתפיסה העצמית החלוצית ולאידאולוגיה החדשה, הציונית-סוציאליסטית, של חלק קטן אך בולט מן העולים. משמעות המושג "חלוצים" הייתה שהעולים האלה ראו עצמם מחויבים להנחת יסודות למדינה ולחברה חדשות, והאמינו כי הם פועלים למען כלל העם.

ראוי להזכיר גם את העלאת התימנים בעלייה השנייה על-ידי המשרד הארץ-ישראלי. הדבר ישמש מבוא לדיון בעלייה הזאת בפרק הבא. זוהי תופעה ייחודית מכיוון שכמעט בשום שלב אחר בתקופה לא ניסתה התנועה הציונית לעודד עלייה מארצות האסלאם. יש מקום להעלות שאלות על ההנחות המוקדמות מאחורי היוזמה הזאת ועל הלגיטימיות שלה. האם ראוי היה לארגן עלייה כדי לתת מענה לצורכי היישוב ולאו דווקא לצורכי העולה?

העלייה היהודית והמצב הכלכלי בארץ-ישראל. הדיון בעליות ממוקד על-פי רוב במצב באירופה וברוסיה ובהתפתחויות הרעיוניות בקרב היהודים בה, אולם חשוב לשאול גם אילו שינויים בארץ-ישראל אפשרו את העלייה בתקופה הזאת. ואכן הן לפני העלייה הראשונה והן לפני העלייה השנייה ניתן להצביע על תקופות של התאוששות והאצה כלכלית שאפשרו עלייה. במובן הזה העולים לא רק באו לבנות את ארץ-ישראל, אלא גם זיהו הזדמנות להיבנות בה.

בכיתה חלשה יש לפתוח בהגדרת ייחודה וחדשנותה של העלייה לארץ-ישראל מאז 1882. המניעים של העולים היהודים בעליות החדשות היו לאומיים ולא רק דתיים. השאיפה שלהם הייתה לשנות את אורח החיים שלהם ולהניח יסודות לחברה יהודית, ואף למדינה יהודית. הבסיס הזה יאפשר לבחון בפרקים הבאים עד כמה מומשו השאיפות והערכים האלה ובאיזה אופן.

העשרה והרחבה

יוסף ויתקין הוא דוגמה מעניינת המזמינה עבודת חקר. בחייו ובכתביו יש הן ביטוי לייחוד של העולים בעלייה הראשונה והן קישור אל העלייה השנייה – ויתקין היה אחד מהפעילים שעודדו את צעירי העלייה השנייה לעלות לארץ-ישראל. כתביו

נגישים גם ברשת: <http://www.benyehuda.org/vitkin>

ביבליוגרפיה

מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב.

גור אלרואי, **אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ד, 2004.

ישראל ברטל, יהושע קניאל וזאב צחור (עורכים), **העלייה השנייה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח.

מוקי צור, **התשמע קולי! תל-אביב: עם עובד, תשנ"ה**.

פרק 25

התיישבות יהודית חדשה בארץ-ישראל

מוקדים

- המושבות
- התיישבות העלייה השנייה
- ההתיישבות העירונית

הצעות דידקטיות

בשימוש בגישת העיקרון והדוגמה, בייחוד בהוראה בכיתות החלשות, ניתן לארגן את הוראת שני הפרקים הבאים כיישום לרעיונות של הזרמים הציוניים. שאלת המפתח תהיה: האם ההתיישבות היא דוגמה ליישום עקרונות הציונות המעשית והציונות הסוציאליסטית?

בכיתה חלשה מומלץ לנסח זאת כקביעה המזמינה איסוף פרטים. למשל: התיישבות העלייה השנייה היא יישום של עקרונות הציונות הסוציאליסטית; הסבירו כיצד מוכיחה הקמת דגניה את הטענה הזאת.

המושבות בין כישלון של אידיאליסטים ובין הצלחה תוך תלות. בלימוד על המושבות יש לשאול קודם כל מה היה חדש בצורת ההתיישבות הזאת? החידוש הגדול הוא פניית יהודים שעלו לארץ לעבודה חקלאית. ואולם, כפי שהובהר בפרק 16, באותה תקופה פנו יהודים להתיישבות חקלאית גם בארגנטינה ובארצות-הברית. הייחוד של מתיישבי העלייה השנייה היה תפיסתם את ההתיישבות לא רק כפתרון אישי אלא כצעד למען הלאום כפי שניתן לראות מניתוח תקנות הראשון-לציון המופיעות בפרק. לנוכח היומרה הזאת ניתן לנהל את השיעור

כאיסוף מידע לדיון בשאלה: האם המושבות "בנו את הריסות הלאום" כפי שהתחייבו מקימי ראשון לציין, או שהיו דווקא לנטל על הלאום? ניתן לראות את הקשיים ואת התערבות הברון רוטשילד כעדות לכישלון רעיון המושבות. עם זאת חשוב לציין כי בסופו של דבר המושבות עמדו על רגליהן ואף היו הצלחה כלכלית. חשוב גם לציין, כבסיס להבנת העימות עם עולי העלייה השנייה, כי המושבות היו בעצם הבסיס הכלכלי והפיזי שאפשר את קליטת העולים.

האם המתיישבים נבנו מן המושבות או שהמושבות בנו את הלאום? כפי שניתן ללמוד מן הפרק, המתיישבים לא נהנו מרווחה בתחילת דרכם. כמו כן, בחינת מפת המושבות מלמדת כי אלה קבעו במידה רבה את מפת ההתיישבות לעשרות שנים, ובאזורים רבים אף קבעו את מפת המדינה לעתיד. כלומר, ההתיישבות שכוונה לרווח פרטי עדיין דרשה קורבנות רבים, ועם הצלחתה שימשה בסיס למפעל הלאומי.

הברון רוטשילד. כיום – תקופה שבה מתפוררת מדינת הרווחה והציבור הישראלי פונה לעזרת "נדיבים" וגבירים – מומלץ לדון בתפקידו של הברון רוטשילד בהקמת ההתיישבות. ראוי לשאול: האם תנועה לאומית צריכה לבסס עצמה על תרומות של יחידים עשירים? האם הבעלות שלקח על "מושבות הברון" הייתה הצלה או ניוון? עם זאת, חשוב לציין מעבר לדיון העקרוני כי לא ברור האם המושבות או חלק מהן, היו שורדות ללא עזרתו. יש לזכור כי בתקופות מסוימות ההשקעה שלו הייתה גבוהה מכל כספי ההשקעות של התנועה הציונית. כמו כן, יש כמובן לעמוד על ההבדל המהותי בהקשר ההיסטורי. בתקופה הזאת התנועה הציונית הייתה בחיתוליה – עדיין לא היה מדובר במדינה או בתנועה עולמית בעלת מקורות מימון משלה היכולה לקחת אחריות על מצוקות המתיישבים.

התיישבות העלייה השנייה. כמו בתיאור הזרמים בתנועה הציונית, גם בתיאור היחסים בין מתיישי העלייה הראשונה וצעירי העלייה השנייה חשוב להדגיש הן את הדיאלוג ביניהם והן את העימות. ניתן לראות כי חלק ניכר מן ההישגים של העלייה השנייה ומחידושיה נבעו לא רק מהגשמה של רעיונות שהיו להם מלכתחילה, אלא נבעו מניסוי וטעייה. כך ניתן לנהל דיון על מידת היעילות והצדק שהיו בדרישתם של צעירי העלייה השנייה לעבודה עברית, ולהעלות גם את נקודת המבט של איכרי המושבות. ואולם בלי קשר לעמדה בוויכוח לגבי העבודה העברית, קל להראות איך דווקא כישלון (או הצלחה חלקית מאוד) במאבק על "כיבוש העבודה" הוביל להצלחה הגדולה של הקמת התיישבות שיתופית. בתיאור

ההתיישבות חשוב מאוד לעמוד על האופן שבו צורת ההתיישבות או התארגנות מיישמת את ערכי העולים או את הערכים של הזרם הציוני שאליו הם שייכים.

המשרד הארץ-ישראלי. במסגרת תיאור התפתחות ההתיישבות בימי העלייה השנייה חשוב להדגיש את תפקידו המכריע של המשרד הארץ-ישראלי. לצעירי העלייה השנייה היו ניסיון ומשאבים מעטים מאלה של מתיישבי העלייה הראשונה, ולכן התמיכה וההכשרה שסיפק המשרד הייתה חיונית. החלטתו של רופין לתמוך דווקא בקבוצות וביוזמות שיתופיות הייתה בבחינת הצעד הראשון של התנועה הציונית אל עבר הזרם הציוני סוציאליסטי. זו הייתה מעין הגשמה של גישת סירקין שלפיה המדינה תיבנה על-ידי הפועל היהודי.

ההתיישבות העירונית החדשה. בשל הייחוד והחדשנות של ההתיישבות החקלאית, הפרטית והשיתופית, יש לה ייצוג יתר בהיסטוריוגרפיה, וגם בפרק זה. חשוב לשאול את התלמידים באילו סוגי יישובים חיו רוב העולים היהודים. מהפרק יכול להשתמע כי רובם חיו ביישובים חקלאיים, ואולם בפועל מתקופת העליות הראשונות ועד ימינו רוב ההתיישבות היהודית היא בערים. מומלץ לשאול: מדוע ההתיישבות העירונית תרמה ואף הייתה חיונית לתנועה הלאומית היהודית? תשובות לשאלה הזאת ניתן למצוא בפרק זה וכן בחזרה על התנאים החיוניים לעליית הלאומיות המוצגים בפרק 2. עם אלה נמנים מאפיינים כמו מודרניזציה, תקשורת, טכנולוגיה ומסה קריטית של אנשים הקיימת בעיר.

התיישבותם של העולים מתימן. העלייה של עולי תימן והתיישבותם הוא סיפור של אידיאליזם, אך גם של ניצול ודחייה. ניתן לשאול עד כמה הקשיים שעמם התמודדו עולי תימן נבעו מכך שהיו עולים מחברה מסורתית שהגיעו לארץ שהייתה בתהליך של מודרניזציה, או עד כמה נבעו ממניפולציה שעשו אנשי התנועה הציונית ומיחס מפלה כלפיהם בארץ.

העשרה והרחבה

מומלץ מאוד להרחיב בנושא התמודדות הנשים החלוצות בעליות הראשונות. מעבר להרחבה בפרק ניתן להיעזר בספרות של כותבות בנות העלייה הראשונה. מאמר שבו מופיעות הפניות רבות בנושא:

http://www.snunit.k12.il/heb_journals/katedra/54107.html

קישור לכתיבה של נשים בתקופה – נחמה פוחצ'בסקי, מתיישבת, סופרת ומורה:

<http://www.benyeHUDA.org/poxa>

ביבליוגרפיה

יוסי בן ארצי, **שיקולי מיקום ורכישת קרקעות בהקמת המושבות**, ירושלים: המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, תשנ"א.
 רות בקי, **להתחיל מבראשית**, תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשמ"ח.
 שאול ורות דגן, **בדרך הראשונה לציון: מסיפורי מושבות העלייה הראשונה**, חיפה: הקרן הישראלית ע"ש תד אריסון, תשנ"ט.
 שולמית לפיד, **חוות העלמות**, ירושלים: כתר, תשס"ו.
 ברוך דינר, **הם היו עשרה**, ישראל: 1960 (סרט על הקמת קבוצה בהרי הגליל).

פרק 26

הישגי היישוב החדש בתחומי הביטחון, הפוליטיקה, התרבות והחינוך

מוקדים

- "כיבוש השמירה"
- מפלגות פוליטיות
- פעילות חינוכית ותרבותית

הצעות דידקטיות

התכנים בפרק הזה מאפשרים להדגים כיצד הוגשמו עקרונות של זרמים ציוניים שהוצגו בפרקים הקודמים. הדבר נכון במיוחד בהוראת כיתה חלשה, שבה מומלץ, למשל, להדגים זאת באמצעות הקשר שבין הקמת מפלגת פועלים ובין הציונות הסוציאליסטית, וכן הקשר שבין הקמת מוסדות חינוך ובין הציונות הרוחנית, שחברי מסדר בני משה שלה היו מעורבים בהקמתם.

כיוון הוראה אפשרי אחר, המיועד בעיקר לכיתות חזקות, נוגע להיבט החלוצי של העליות הראשונות כמניחות תשתית למדינה. ניתן לעמוד על פעילותם של אנשי העליות הראשונות לגיבוש מרכיבים של עצמאות וריבונות לאומית כגון כוח צבאי, מערכת חינוך עצמאית ומערכת פוליטית.

"כיבוש השמירה" – בין מאבק על פרנסה למסירות לאומית. באמצעות הדיון בנושא המאבק על "כיבוש השמירה" והקמת 'השומר' אפשר להבהיר את מושג החלוציות ואת תפיסתם העצמית של צעירי העלייה השנייה. ניתן לשאול: האם המאבק על השמירה היה מאבק על צרכים אישיים (תחרות על מקום עבודה נגד השומר הערבי) או על צרכים לאומיים? בדיון הזה קל לזהות – עוד יותר מאשר בדיון על "כיבוש העבודה" – את המרכיב הלאומי ברעיון שעל היהודים להגן על עצמם. הדבר בולט במיוחד בניתוח קטעי המקור, כמו זה של פורטוגלי. יש מקום אף לקשר זאת לכך שחלק מן העולים בעלייה השנייה היו מעורבים ביוזמות ההגנה העצמית היהודית נגד הפוגרומים ברוסיה.

'השומר' כיהודי החדש – בין היבדלות יהודית והתקרבות לערבים. ארגון 'השומר' שימש השראה לדמות היהודי החדש המחובר לארץ ומסוגל להגן על עצמו. מעניין לבחון את השניות הבולטת ביחסם של השומרים אל ערבים – בין תחרות ועוינות ובין היקסמות וניסיון לחקות את דרכיהם. יש מקום לשאול: מדוע הצעירים היהודים שתבעו שמירה עברית ניסו להיראות כמו ערבים? זוהי בעצם עדות לשניות של העולים היהודים בשאלת זהותם – האם הם שלוחה של אירופה או חלק מן המזרח־התיכון?

מפלגות בישימון. יש בהחלט מקום לשאלה: לאיזה צורך הקימו צעירי העלייה השנייה מפלגות שהרי לא היה פרלמנט או מוסד ייצוגי שאליו יכלו להיבחר. גם אילו היה מוסד כזה, מדובר היה בקבוצות של עשרות או מאות תומכים בלבד, שהיו אחוז זעום אפילו מאוכלוסיית יהודי ארץ־ישראל. ניתן לענות על כך באמצעות בחינת השאלה מה היו תחומי הפעילות של המפלגות האלה ובמה אלה שונים מהפעילות של מפלגות כיום? המפלגות היו קהילה ערכית וחברתית. הן דאגו באופן ישיר לפועלים שהיו חברים בהן בתחומים כמו תרבות, בריאות ומציאת עבודה. המעורבות של המפלגות במגוון תחומי החיים הייתה מאפיין בולט של החברה היישובית והייתה קיימת גם בעשורים הראשונים של המדינה. חשוב להבין כי מאז הקמתן של המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות בארץ תפקידן לא היה השגת ייצוג בבית נבחרים, אלא במידה רבה יצירת מעמד הפועלים שאותו ביקשו לייצג. בנוסף, המפלגות שימשו זירה להתפתחות הנהגה פוליטית משותפת ויעילה ולגיבוש דפוסים של התארגנות. באמצעות שני המרכיבים האלה הצליחו מפלגות הפועלים להגיע לשלטון ביישוב ובמדינה.

התרבות העברית ויצירת היהודי החדש. יש מקום להבהיר את החשיבות של התקופה הזאת כמעצבת דפוסי תרבות. מומלץ לשאול: כמה מן התופעות התרבותיות המוזכרות בפרק כיצירה חדשה או כמאבק מוכרות לנו גם כיום?

העברית כשפת דיבור ותקשורת, בית־הספר הציוני, עיתונות ותיאטרון בעברית מובנים כיום מאליהם, אך ראשיתם בתקופה הזאת. החייאת השפה העברית ו"מלחמת השפות" מאפשרות להבין כי התרבות, שכיום מובן מאליו כי היא השלטת, עוצבה תוך מאבק ואף באלומות (מילולית בעיקר) ובכפייה. חשוב להבהיר כי בניגוד לכפייה התרבותית "מלמעלה" שמפעילה מדינה באופן ממוסד על המהגרים, כאן מדובר דווקא במאבק "מלמטה", מאבק של היהודים שעלו לארץ לשם כפיית תרבות אחידה, לעתים נגד רצון מוסדות התנועה הציונית. אפשר אף להעלות לדיון את השאלה: האם לצעירי "היישוב החדש" הייתה זכות לכפות בכוח את התרבות הלאומית העברית על כלל החברה? עם זאת, חשוב לעמוד על כך שההשפעות הנגדיות, לכיוון של המתערבות ואימוץ שפות אירופיות, היו חזקות מאוד. לנוכח ההשפעות האלה חשו הציונים מיעוט הנאבק על שמירת דרכו וייחודו.

מומלץ לחזור ולהזכיר את התפיסות של הזרמים הציוניים השונים ולשאול: איזה זרם בא לידי ביטוי בהתפתחות התרבות העברית ביישוב החדש? תפיסתו של "אחד העם" בלטה בחלק מן המאבקים, כמו "מלחמת השפות" והקמת הגימנסיה 'הרצליה'. בהיבטים אחרים, לתפיסה הזאת הייתה השפעה סמויה, ללא מאבק גלוי, כמו, למשל, בתקשורת ההמונים ובפרסום. שני התחומים האלה אינם נכללים בתרבות הגבוהה, וסביר להניח כי "אחד העם" לא היה רואה בהם ביטוי לזהות היהודית כפי שדמיין אותה.

העשרה והרחבה

ענפי התרבות השונים בתקופה הזאת מתועדים באופן נרחב למדי, וניתן לעקוב אחריהם באמצעות חקר המוסדות שהוקמו בתקופה, כמו הטכניון, בצלאל, הסתדרות המורים והגימנסיה 'הרצליה'. מומלץ לשאול לגבי כל מוסד כיצד ביטא תפיסות ציוניות ולאומיות ובמה תרם לבניית בסיס לבית לאומי.

ניתן לעשות פעילות דומה באמצעות הביוגרפיות של הסופרים והאמנים מעולי העלייה השנייה, שכמה מהם מוזכרים בפרק. לגבי כל אחד מהם יש לבחון כיצד הושפע מן הרעיונות של צעירי העלייה השנייה ובמה הוא מבטא את ייחוד העליות הראשונות. לחלופין ניתן להתמקד בדמויות של חברי 'השומר'. הארגון ואנשיו מונצחים הן בספרי תיעוד ומחקר, הן בכמה ספרי סיפורת לנוער ולמבוגרים כמו **אנשי בראשית** של אליעזר שמאלי.

ביבליוגרפיה

יוסף חיים ברנר, **שכול וכשלון, או ספר-ההתלבטות**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשס"ו

רחל ינאית בן-צבי, **מניה שוחט**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו.

מרדכי נאור (עורך), **העלייה השנייה, 1903–1914: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ה.

דבורה עומר, **בדהרה: סיפור**, ירושלים: כתר, תשנ"ט.

יעקב רבינוביץ, **נדודי עמשי השומר: סיפור**, ירושלים-תל-אביב: מצפה, תר"ץ.

יחידה ז: היישוב היהודי בארץ-ישראל והתנועה הציונית בזמן מלחמת-העולם הראשונה

פרק 27

היישוב בארץ-ישראל בתקופת המלחמה

מוקדים

- קשיים כלכליים שנבעו ממצב המלחמה
- צעדי הממשל התורכי
- התמודדות "היישוב החדש"

הצעות דידקטיות

קשיי היישוב: מצוקות שנבעו ממצב המלחמה ומצעדי השלטון. מומלץ לארגן את נושא קשיי היישוב בתקופת המלחמה סביב השאלה: אילו מן המצוקות שמהן סבלו היהודים תושבי הארץ נבעו ממצב המלחמה, ואילו מצוקות היו תוצאה של מדיניות הממשל התורכי נגד היישוב היהודי?

יש לעמוד על כך שחלק ניכר מן הקשיים שמהם סבלה האוכלוסייה בארץ-ישראל, כמו הכבדת המיסוי, הלאמה וניתוק קשרי מסחר ותקשורת, פקדו גם מדינות אחרות שהשתתפו במלחמה. בנוסף יש לשאול: אילו חלקים באוכלוסיית ארץ-ישראל נפגעו יותר מן הקשיים האלה? הן "היישוב הישן", שהיה תלוי בתרומות מחו"ל, והן "היישוב החדש", שנזקק לסיועה של התנועה הציונית, הושפעו מאוד מן השיבושים בקשרי הדואר והבנקאות. מעבר לכך, מושבות הברון נשענו על חקלאות ליצוא. ענפים כאלה רגישים מאוד להפסקת המסחר, שכן למוצר כמו יין לא היה שוק פנימי בארץ-ישראל. יש לציין שחרף התחושה כי הממשל התורכי פוגע בעיקר ביהודים, מצבם של רוב הערבים, בעיקר בני המעמד הנמוך, היה בדרך-כלל קשה יותר מזה של היהודים.

עם זאת, חלק מן הגזרות אכן חלו בעיקר על יהודים, בעיקר בני "היישוב החדש". גם עליהן ניתן לשאול האם מדובר בהתנכלות? מצד אחד ברור שהחלטת השלטונות לפגוע ביהודים הייתה ביטוי להתנכלות מכוונת, אך מצד אחר, ניתן להבין חלק ניכר מדרישותיהם של התורכים (גם אם לא להצדיק אותן) על רקע המלחמה. באופן טבעי צבא שואף להיפטר מנתיני ארץ אויב שבשטחו. כמו כן ניתן להסביר את גירוש תושבי תל-אביב והמושבות בחשש שיסייעו לבריטים, אך ניתן להסביר זאת גם כצעד להרחקת אזרחים מקו החזית בשל דאגה לשלום.

ממשבר להזדמנות. יש להדגיש כי המשבר הכלכלי והגירוש אמנם פגעו ב"יישוב החדש", אך סיפקו לו הזדמנות להוכיח את יכולת הארגון ואת המסירות של העולים הציונים. לאחר הבהרת דרכי ההתמודדות השונות כדאי לשאול את התלמידים מאילו מגזרים בארץ-ישראל הגיעו חברי שני הארגונים שסייעו בהתמודדות עם קשיי המלחמה – הוועד להקלת המשבר והוועד הזמני של הפועלים. מכיוון שמדובר היה באנשי תל-אביב ובצעירי העלייה השנייה, התשובה ברורה. הכוחות שהצליחו להתארגן לסיוע ולהצלה השתייכו לחוגים ציוניים-לאומיים של היישוב החדש. בסוף המלחמה ברור היה כי "היישוב החדש", על מפלגותיו והארגונים הציוניים, היה לגוף המרכזי בחברה היהודית בארץ-ישראל ודחק הצדה את "היישוב הישן" בערי הקודש.

בכיתה חלשה יש לפתוח את הלימוד בהצבעה על הקשר בין מצבי משבר ובין הזדמנויות. יש לבקש מן התלמידים להראות כיצד מצוקות "היישוב החדש" נבעו הן מקשיי המלחמה והן מהחשד של תורכיה כלפי התנועה הציונית. לאחר מכן יש להראות כיצד "היישוב החדש" הוכיח את יכולתו להנהיג את יהודי ארץ-ישראל הודות לשלד הארגון הציוני ולרוח החלוציות.

העשרה והרחבה

הגירוש מתל-אביב נשזר בעלילת ספרו המאויר של נחום גוטמן **שביל קליפות התפוזים**. ניתן לעקוב אחר השתלשלות הסיפור ולעמוד על כל קשיי המגורשים שתוארו בפרק. אפשרות אחרת היא ללמוד על המצב באמצעות היומן של דמות אמיתית – יומנו של מרדכי בן הלל הכהן.

ביבליוגרפיה

מרדכי אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת-העולם הראשונה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א.

נתן אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א.
 מרדכי בן הלל הכהן, **מלחמת העמים: יומן**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1981.
 עזרא פימנטל ואלי שילר (עורכים), **ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה: המערכה בנגב ובסיני**, ירושלים: אריאל, תשס"ה, 2004.

פרק 28

עמדות היישוב והתנועה הציונית בזמן המלחמה

מוקדים

- התנועה הציונית בין המעצמות הנלחמות
- תמיכה בבריטניה
- הצהרת בלפור

הצעות דידקטיות

התנועה הציונית בין המעצמות הנלחמות – דילמת התמיכה והנייטרליות. חשוב להבהיר כי בפני התנועה הציונית ניצבו בעצם שתי דילמות: האם לתמוך באחד המחנות או להישאר נייטרלים? האם לתמוך במעצמות המרכז או במעצמות ההסכמה/בריטניה? יש להציג את הסיכויים והסיכונים הגלומים בכל בחירה, כפי שמוצגים בטבלה למטה. אף כי התנועה הציונית לא יכלה בתקופת המלחמה לקיים קונגרס בייצוג מלא, שבו ניתן היה לקבל החלטה בעניין הדילמות האלה, אפשר בהחלט לדמות קונגרס כזה כנקודת מוצא לדיון בכיתה על הדרך הנכונה עבור התנועה הציונית.

מומלץ מאוד לפתח הן את ההבנה למושג הדילמה והן את דרך הניסוח והכתיבה של דילמה באמצעות הצגת השיקולים לכאן ולכאן. ניתן אף לתרגל שימוש בנוסח כמו: אם נבחר באפשרות... יש סיכוי ש... אבל הסיכון/המחיר הוא...
תמיכה בבריטניה – שיקול מחושב או הימור מסוכן. יש להדגיש את ההקבלה בין לבטי "היישוב החדש" בארץ-ישראל ובין לבטי התנועה הציונית העולמית. עם זאת, יש להדגיש כי מבחינת היישוב השאלות האלה היו גורליות משום שהבחירה בצד הבריטי פירושה היה סכנת מוות. חשוב לכן להבהיר את הנימוקים לבחירה

הזאת מבחינת התנועה הציונית והיישוב. כך, לדוגמה, מומלץ לנהל דיון בנוגע לפעולות ניל"י: האם היו צעד בלתי שקול של יחידים שסיכנו את "היישוב החדש", או שהיו גילוי של מסירות נפש המבוסס על שיקול מעמיק ומרחיק ראות? ובכל מקרה, האם יש למיעוט זכות לסכן את הרוב? בדיון כזה חשוב גם להדגיש כי במבט לאחור, לאחר ניצחון הבריטים, קל לומר שההחלטה לתמוך בהם הייתה נכונה.

המלחמה כמשבר וכהזדמנות. בעניין הזה בולט עקרון התמורה לגיוס ועקרון ההיענות לאתגר. על העקרונות האלה עמדנו במידת-מה בדיון על הדמוקרטיה וזכות הבחירה בעקבות מלחמת-העולם הראשונה. עקרון התמורה לגיוס: בכל מלחמה מנסים הצדדים הלוחמים לגייס אזרחים ועמים לתמוך בהם או להשתתף בלחימה, ובתמורה מבטיחים – ולעתים גם מעניקים – לאלה שתמכו בהם זכויות ויתרונות. עקרון ההיענות לאתגר: בכל מצב משבר נדרשת הנהגה המוכנה להיענות לאתגר ולשרת את הכלל. אלה הנחלצים להנהיג במצב כזה זוכים לאחר הניצחון להכרה בזכותם להנהיג בהמשך ולביסוס כוחם.

מומלץ לזהות על-פי העקרונות האלה את המטרות הלאומיות והפוליטיות שניתן היה להשיג באמצעות התמיכה בבריטניה: הזכות על ארץ-ישראל; ההגמוניה של חיים ויצמן בתנועה הציונית והשגת עמדת הנהגה של הציונות בעם היהודי; ביסוס ההנהגה של בני המושבות שתמכו בבריטניה (ניל"י) מול ההנהגה של צעירי העלייה השנייה שקראה להתעתמנות וכדומה.

הצהרת בלפור: "בלון או פצצה"? האם הצהרת בלפור הייתה צעד ביחסי ציבור או אכן מתן בסיס להפיכת ארץ-ישראל למדינה יהודית? מומלץ לשאול את התלמידים אילו פרטים בהצהרה אינם תומכים באופן מלא בהענקת ארץ-ישראל כמדינה ליהודים.

במבט ראשון מדובר בהבעת עמדה לא מחייבת שנועדה לגייס תמיכה של היהודים בעולם, אבל בלי לפגוע בערבים. נשאלת השאלה: מדוע אם כן הפכה ההצהרה לבעלת חשיבות כה רבה בעיני התנועה הציונית? ניתן להציע כמה תשובות לכך:

1. ההצהרה נתפסה בתנועה הציונית כהצלחה, ולאחר קבלתה הדגיש אותה ויצמן במסגרת מאבקו על ההנהגה.
2. ההצהרה נתפסה כחשובה בעיני היהודים. כך, התנועה הציונית, שהייתה פלג שולי יחסית ביהדות העולם, זכתה בעיני היהודים למעמד של גוף המסוגל להשפיע על אימפריה גדולה.

3. ההצהרה שימשה מאוחר יותר קלף מיקוח במשא־ומתן על עתיד ארץ־ישראל. ניתן לומר שיתכן כי הצהרת בלפור החלה כמחווה לא מחייבת אך הפכה להתחייבות להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל מכיוון שנתפסה על־ידי היהודים כהתחייבות ונעשה בה שימוש ככזאת. בכיתות חלשות מומלץ ללמוד את הנושא הזה על־פי עקרון התמורה לגיוס. המלחמה היא סיכון גדול עבור קבוצות הנגררות לקחת בה חלק פעיל, אך היא גם מעניקה סיכוי לתמורה פוליטית וחברתית על התרומה למאמץ המלחמתי. התנועה הציונית נגררה למלחמה לאחר התלבטות מאיזה צד תפיק את התמורה הגבוהה יותר. הציונים ציפו לתמורה על התרומה שהעניקו לבריטניה ועל תמיכתם בה וקיבלו אותה.

העשרה והרחבה

קישורים בנוגע להשתתפות חיילים יהודים במלחמת־העולם הראשונה (וכן במלחמות אחרות) ראו בארכיון הלוחם היהודי:

http://www.archives.mod.gov.il/pages/Jewish_soldier_collection/JewishSoldiersMenu.asp?AR-1

מגוון מקורות ראשוניים מן התקופה ראו בארכיון הציוני:

<http://www.zionistarchives.org.il/ZA/Site/pShowGallery.aspx?P-T&Z-3>

הרחבה מתבקשת היא מעקב אחר דמויות במחתרת ניל"י. מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים דמות, ולבקש מהם להציג אותה תוך התייחסות לשאלות הבאות: במה זו מבטאת את דמות היהודי החדש שנוצר בארץ; במה נועדו פעולות הדמות לסייע לבריטים וליישוב היהודי.

קישור למאמר הכולל מידע רב בנושא:

<http://www.bahurbooks.com/Page.asp?PiD-0.8&id-73>

ביבליוגרפיה

נתן אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ־ישראל במלחמת־העולם הראשונה**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשנ"א.
כריסטופר סייקס, **מבלפור עד בויין**, תל־אביב, 1966.
דבורה עומר, **שרה גיבורת ניל"י**, תל־אביב: שרברק, תשכ"ז.

ההתלבטות בתנועה הציונית לגבי בחירת צד במלחמת-העולם הראשונה

עמדה במלחמה	שיקולים וסיכונים	פעולות
נייטרלית	היהודים חיים במדינות המשתייכות לכל הצדדים.	פעילות למניעת פגיעה ביהודים בכל הצדדים. הסתייעות בארצות-הברית הנייטרלית להעברת סיוע. העברת פעילות התנועה למדינה נייטרלית.
לצד מעצמות המרכז (גרמניה-תורכיה)	הפגנת נאמנות כלפי השלטון בארץ-ישראל. סיכוי לקבלת הכרה מהתורכים. מנהיגים ציונים גרמנים בעלי השפעה. יהודי גרמניה ראו בהצטרפות למלחמה נגד רוסיה מצווה שנועדה לפגוע ב"שלטון הפוגרומים". סיכון: תורכיה חלשה ומתפוררת – הימור על סוס מפסיד.	התעתמנות. גיוס לצבא התורכי. פנייה לסיוע מגרמניה שתפעל למיתון הגזרות של תורכיה. מגעים לקבלת הכרה בציונות מגרמניה.
לצד מעצמות ההסכמה (בריטניה)	בריטניה המעצמה היחידה שהפגינה מחויבות לציונות. בריטניה מעוניינת בשליטה בארץ-ישראל ויש לה כוחות במצרים. סיכון: בגידה בשלטון התורכי בארץ-ישראל תוביל לענישה חמורה.	ריגול למען הבריטים – ניל"י. התנדבות לצבא הבריטי – הגדודים העבריים. מגעים לקבלת הכרה בציונות – הצהרת בלפור.

יחידה ח: לאומיות במבט משווה

פרק 29

לאומיות יהודית ולאומיות כללית – בחינה השוואתית

מוקדים

- מאתנוס ללאום – בין שילוב ודחייה
- בין לאומיות ליברלית-אזרחית ולאומיות אינטגרלית-אתנית
- בין המשך קיום עתיק והמצאה חדשה ובין מסורת ומודרניות
- זהות לאומית יהודית ותודעה לאומית
- התפתחות הציונות ומאורעות הזמן

הצעות דידקטיות

יש לראות פרק זה פרק בחירה עבור כיתות חלשות. עבור כיתות חזקות הוא ישמש חזרה מוצלחת על מגוון הקטגוריות והנושאים שהועלו בלימוד הלאומיות הכללית והלאומיות היהודית.

בין אתנוס ללאום, בין לאומיות אזרחית ללאומיות אתנית ובין מסורת להמצאה – בחינה השוואתית. מוקד הפרק הזה הוא הניסיון להשוות בין תהליכי התפתחות הלאומיות האירופית ובין תהליכי התפתחות הלאומיות היהודית. זו גם הזדמנות לנסות ולתרגל את המושגים שנלמדו בפרקי המבוא לגבי מקרה מבחן של לאומיות המוכר לתלמידים.

ניתן לחלק את לימוד הפרק לכמה שיעורים עוקבים או להציעו לקבוצות בכמה מסלולי עבודה מקבילים.

בשלושת הנושאים הראשונים ניתן למקד את תהליך החקר או הדיון באמצעות שני סוגי שאלות; השוואה והשפעה. כלומר, יש לשאול קודם כול במה דומה התפתחות הלאומיות היהודית להתפתחות הלאומיות האירופית ובמה היא שונה

ממנה? לאחר מכן מומלץ לשאול כיצד הושפעה למעשה התפתחות הלאומיות היהודית מן ההתפתחויות של הלאומיות האירופית.

כך ניתן יהיה לראות גם כי הציונות דומה ללאומיות האתנית בדרך ההשתייכות לקהילה הלאומית. ניתן יהיה גם לראות כי יחס הלאומיות האתנית ליהודים היה שלילי והדבר בא לידי ביטוי בדחיית היהודים. לכך הייתה השפעה (חיובית) ישירה על התפתחות התנועה הלאומית היהודית.

הציונות אימצה את דרכי הארגון של הלאומיות הליברלית, אך בראשיתה נטתה לדרכי פעילות ופנייה למנהיגים באופן המזכיר לאומיות אינטגרלית.

זהות ותודעה לאומית יהודית כתשובה לצורכי זהות ונטיות רומנטיות. ההקבלה לפרקים שנלמדו בראשית הספר מתבקשת אך קשה יותר. מומלץ לשאול על אילו צרכים ומצוקות נתנה הלאומיות מענה לפי שמואל הוגו ברגמן ולפי א"ד גורדון. בעניין הזה מתבקש לחפש בגורמים המשפיעים על הלאומיות בפרק 2 ובמרכזי הלאומיות בפרק 5 את ההסבר לכך שתנועה לאומית נתנה מענה לצרכים האלה.

התפתחות התנועה הציונית כניצול הזדמנויות. ניתן לפתוח את לימוד הנושא הזה באזכור מהפכות 1848 וכישלונן. כדאי לשאול: מה יכולים להיות הגורמים להצלחת תנועה לאומית של עם קטן וחסר כוח צבאי?

ניתן לעשות הקבלה להצלחת המאבק היווני לעצמאות, מאבק שהתבסס אף הוא במידה רבה על תמיכתן של מעצמות אירופיות ועל דעת קהל אוהדת. ואכן קל לראות כי בכל שלב כמעט ידעו חלק ממנהיגי התנועה הציונית לזהות הזדמנויות – הן פנים-לאומיות והן בין-לאומיות. ניתן לקשר כל שלב התפתחות בתנועה הציונית לאירוע או להזדמנות שהובילה אליו במסגרת התפתחות מדינות האום האירופיות.

ביבליוגרפיה

אמנון רובינשטיין ואלכסנדר יעקובסון, **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם**, ירושלים: שוקן, תשס"ג.